

ή συμβολή
του Max Weber
στην πληρέστερη
κατανόηση τῆς
'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας

του
Δημοσθένη Σαβράμη

Καθηγητοῦ Κοινωνιολογίας τῆς Θεολογικῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Κολωνίας

Μετάφραση:
'Αφροδίτη Τεπέρογλου

Ἡ ἄποψη τοῦ Max Weber ὅτι «ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν εἶναι σὲ θέση, ὅσο καὶ ἂν τὸ θέλη, νὰ διαπιστώσῃ τὴ μεγάλη σημασία πού ἔχει ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση στὴ συμπεριφορά, στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴ δομὴ ἐνὸς λαοῦ»¹ ἰσχύει ιδιαίτερα γιὰ τὶς χώρες πού στὴν ἀνάπτυξή τους ἐπέδρασε κυρίως τὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς κοινωνιολογικο-θρησκευτικὲς ἐρευνες τοῦ Max Weber, πού δὲν ἔχει ιδιαίτερα ἐρευνησεὶ τὸν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη σχετικὴ βιβλιογραφία δὲν ἀναφέρεται τίποτα γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ πνευματικῆς καὶ οικονομικῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ τοῦ χώρου.²

Ὅταν ὁ Alfred Müller-Armack γράφει ὅτι «κατ' ἀρχὴν ἡ κοινωνιολογικο-θρησκευτικὴ ἐρευνα τῆς τελευταίας δεκαετίας στὴ Γερμανία ἀνοίξε τὸν δρόμο στὴ λύση πολὺπλοκῶν προβλημάτων, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἀναμισθίτητος κοινωνιολογικῆς σημασίας τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας,³ ἐκφράζει μὴ ἀλήθεια πού ὀδηγεῖ στὶς θέσεις καὶ στὴ μέθοδο τοῦ Max Weber. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ μέθοδος αὐτὴ εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴ λύση προβλημάτων, γιατί, π.χ., στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία δὲν ὑπάρχει καμμιὰ οὐσιαστικὴ κοινωνικὴ ἐπίδραση τῆς θρησκείας, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Καλβινισμοῦ.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Max Weber γιὰ τὴν ἀλήθεια⁴ καὶ ἡ ἐπιτυχὴς του προσπάθεια νὰ δώσῃ στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ «μέσφ τῆς κοινωνιολογίας ὀντότητα»⁵ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Μέχρι τώρα κάθε ὀρθόδοξος ἢ μὴ ὀρθόδοξος ἐπιστήμων, πού ἀσχολεῖται μὲ τὰ θέματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀποφεύγει τὰ συγκεκριμένα κοινωνικὰ προβλήματα,⁶ πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδιόμορφη θρησκευτικότητά των ὀρθοδόξων λαῶν, ἢ μελετᾷ αὐτὰ τὰ προβλήματα ἐπιφανειακά.

1. Weber, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 Τόμοι, Tübingen 1920-21 (ἐφεξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *GAzRS*), I, σελ. 205.

2. Müller-Armack, A., «Zur Religionssoziologie des europäischen Ostens», στὸ *Religion und Wirtschaft*, Stuttgart 1959, σελ. 331.

3. Ἐνθ' ἂν.

4. Βλέπε: König, René, «Max Weber 1864-1920», στὸ *Die grossen Deutschen: Deutsche Bibliographie*, ἐκδοσις Heimpel, H., Heuss, Th., Reifenberg, B., Berlin 1957, 4ος Τόμ.: «ὅπως ὁ προφήτης Ἰερεμίας ἐξανάγκασε τὸν Κύριο νὰ τοῦ μιλῆσῃ, ἔτσι καὶ ὁ Max Weber βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐντολή τῆς ἀλήθειας» (σ. 410).

5. König, René, ἔνθ' ἂν., σελ. 419.

6. Πόσο μεγάλη σημασία ἀπέδιδε ὁ Max Weber στὴ διαπίστωση συγκεκριμένων προβλημάτων, περιγράφει ἡ Marianne Weber: *Max Weber: Ein Lebensbild*, Heidelberg 1950, σελ. 350.

Ὁ Max Weber σχολιάζει ὡς ἑξῆς τὸ βιβλίο τοῦ Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (Tübingen 1912): «Ὁ συγγραφεὺς δίνει μεγαλύτερη σημασία στὴ διδασκαλία τῆς θρησκείας, ἐνῶ ἐγὼ περισσότερο στὴν ἐπίδρασή της»¹. Ἄλλοῦ γράφει: «Ἐμᾶς δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει, βέβαια, τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῆς θεολογικῆς ἠθικῆς θεωρίας, ἀλλὰ ἡ σημασία ποῦ εἶχε στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ ἡ ἐπικρατοῦσα ἠθικὴ καὶ ὁ θρησκευτικὸς του προσανατολισμός».² Ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἐπιδράσεως τῆς θρησκείας μοῦ φαίνεται σὰν τὸ πιὸ κατάλληλο μέσο ποῦ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ κανεὶς γιὰ νὰ κατανόησιν μιὰ Ἐκκλησία καὶ μιὰ ἀσκητικὴ περιορισμένως βασικὰ στὴ θεωρία καὶ στὴ διδασκαλία. Συνεπῶς, σκοπὸς τοῦ ἄρθρου μᾶς εἶναι μιὰ πρώτη ἐκτίμησι τῆς ἄγνωστης καὶ σημαντικῆς συμβολῆς τοῦ Max Weber στὴν πληρέστερη κατανόησι καὶ στὴν κριτικὴ θεώρησι τῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς: τῆς ἀποξενώσεως, δηλαδὴ, τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν κόσμον, καὶ τῆς κοινωνικῆς τῆς ἐπιδράσεως.

Δὲν θὰ ἀκολουθῆσω τὴ μέθοδο τοῦ Max Weber—ἀναλύοντας μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν οικονομικὴ-κοινωνικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνατολικο-εκκλησιαστικοῦ χώρου καὶ παρουσιάζοντας τὶς αἰτιώδεις συναρτήσεις τῆς θρησκευτικότητός του. Αὐτὸ θὰ ἀποτελοῦσε ἔργο ζωῆς ἐνὸς ἐπιστήμονος μὴ καὶ πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα πολὺπλοκο καὶ πολὺμορφο πρόβλημα. Μοναδικὸς σκοπὸς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι νὰ δείξῃ πόσο πολὺτιμες θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι οἱ θέσεις καὶ οἱ μέθοδοι τοῦ Weber γιὰ τὴν ἀνανοήσι ἐνὸς τέτοιου θέματος. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ περιγραφές τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς θρησκευτικότητος καὶ ἡ οικονομικὴ-κοινωνικὴ ἐξέλιξι τῶν λαῶν ποῦ ζοῦν στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸν χῶρον χρησιμεύουν ἐδῶ σὰν παραδείγματα ἰδιαίτερα δὲ τῆς Ἑλλάδος ποῦ ἐπέζησε σὰν ἡ μόνη ἐλεύθερη ὀρθόδοξη χώρα στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Αὐτὰ τὰ παραδείγματα θὰ ληφθοῦν ἐδῶ τότε μόνον ὑπ' ὄψη, ὅταν θὰ εἶναι ἐστὸς θέσι νὰ προβάλουν καλύτερα τὴν σημασία τοῦ Max Weber γιὰ τὴν κοινωνιολογικο-θρησκευτικὴν ἔρευνα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Γιὰ τὴν ἔρευνά μου ἔχουν ἰδιαίτερα ἄξια οἱ ἐργασίες ἐκεῖνες τοῦ Max Weber ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν προτεσταντικὴ ἠθικὴ καὶ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ.³ Αὐτές οἱ περιφημῆς ἐργασίες⁴

ἤ—γιὰ νὰ παραπέμψωμε στὸν René König—«ἡ παγκόσμια αὐτὴ ἐπιτυχία»,⁵ περιλαμβάνουν τὶς σκέψεις τοῦ Max Weber γὰν τὸν ἀσκητικὸν προτεσταντισμὸ καὶ τὶς θρησκευτικὰς βάσεις τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς⁶ καὶ εἶναι πολὺ κατάλληλες γιὰ τὴν κατανόησι τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς καὶ τῆς ἄληθινῆς τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπιδράσεως. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ «ἡ θεωρία τῶν βαθμίδων καὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς θρησκευτικῆς ἀπορρίψεως τοῦ κόσμου»⁷ καὶ «ἡ οικονομικὴ ἠθικὴ τῶν παγκοσμίων θρησκείων»⁸ ἦσαν διαφωτιστικές. Ἰδιαίτερα μάλιστα ἐναντίον εἰδικῶν ἀπόψεων, ποῦ συχνὰ ἰσχύουν περισσότερο ἢ λιγώτερον γὰν τὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸν χῶρον. Ἀξιόλογες νύξεις γιὰ τὴν ἔρευνά μου βρῆκα ἐπίσης καὶ στὸ ἔργο τοῦ Max Weber *Οικονομία καὶ κοινωνία*,⁹ σχετικὰ μὲ τοὺς «τύπους θρησκευτικῆς κοινωνικοποιήσεως». Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἀφαιρία τῆς ἔρευνᾶς μου γιὰ τὴν σημασία τοῦ Max Weber στὴν πληρέστερη κατανόησι τῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, θὰ πρέπει καὶ μορεῖ νὰ εἶναι μόνον «Ἡ προτεσταντικὴ Ἠθικὴ» τοῦ Δικαιολογημένα ἀναφέρει ὁ Reinhard Bendix¹⁰ ὅτι αὐτὴ, σὰν εἰδικὸν πρόβλημα τοῦ Weber, ἔγινε ἀφαιρία τῶν κατοπινῶν ἀποψέων του γιὰ τὶς σχέσεις μετεῖς θρησκείας καὶ κοινωνίας στοὺς διάφορους πολιτισμούς.

II

Ὅποιος δὲν ἔχει ἐξοικειωθῆ μὲ τὴ διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου σὰν δογματικὴ προϋπόθεσι πουριτανικῆς ἠθικότητος μὲ τὴν ἔννοια μεθοδολογικῆ ὀρθολογισμένης ἠθικῆς ζωῆς,¹¹ καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀνθρωπολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι εὐκόλο νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸν χῶρον δὲν ὑπῆρξε καμμια οικονομικὴ ἐξέλιξι ποῦ νὰ ἀντακρινεῖται μὲ τὶς καπιταλιστικὰ ἀναπτυγμένες χώρες, ἐπειδὴ ἀκριβῶς σ' αὐτὸν τὸ χῶρον ἀπουσίαζε ἡ διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου.¹² Ἡ ἄπλο-

5. Ἐνθ. ἀν., σελ. 414. Ἐντύπωσι τῆς «παγκοσμίου ἐπιτυχίας» τοῦ ἔργου τοῦ Max Weber κερδίζει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ ἄρθρου τῶν Roth, G., and Bendix, R., «Max Webers Einfluss auf die amerikanische Soziologie», *Kölnner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11 (1959), p. 38-53.

6. *GAZRS*, I, σελ. 84, κέ.

7. *GAZRS*, I, σελ. 536-573.

8. I. Konfuzianismus und Taoismus (*GAZRS*, I, σελ. 237-536). 2. Hinduismus und Buddhismus (2ος τόμος *GAZRS*) καὶ 3. Das antike Judentum, 3ος τόμος τοῦ *GAZRS*.

9. Tübingen 1956, 4η ἐκδόσι, ἐπιμέλεια: J. Winckelmann, 2 Τομ. (ἐφεξῆς θὰ ἀναφῆται ὡς *WuG*), I, σελ. 245-381. Ἰδιαίτερα § 10: Die Erlösungswege und ihr Einfluss auf die Lebensführung (Ἐνθ' ἀν., σελ. 321-348).

10. Bendix, R., *Max Weber*, New York 1960, σελ. 103.

11. *GAZRS*, I, σελ. 124.

12. Βλέπε παρόμοιες ἐνδείξεις στὸν Müller-Armack, A., ἔνθ' ἀν., σελ. 354.

1. *GAZRS*, I, σελ. 17-18, ὕποση. 1.

2. *GAZRS*, I, σελ. 176-177, ὕποσ. 1. Βλέπε ἐπίσης τὴν ἐκτίμησι τοῦ Troeltsch γιὰ τὴ λαμπρὴ παρατηρητικότητα καὶ ἀνάγνωσι τοῦ Max Weber (Troeltsch, E., *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1912, σελ. 950, ὕποσ. 510).

3. *GAZRS*, I, σελ. 17-206.

4. Brinkmann, Carl, «Die Bedeutung Max Webers für die heutigen Sozialwissenschaften» εἰς: *Schmoller Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich*, 67 (1943), σελ. 130.

ποίηση τοῦ προβλήματος ἀποτελεῖ λάθος ἰδιαιτέρα μάλιστα ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν ἀνθρωπολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως γράφει ὁ Max Weber, «ἡ μοιρολατρία σὰν συνείπεια τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ εἶναι κάτι τὸ λογικόν. Ἡ *ψυχολογικὴ* ὁμος ἐπίδραση τῆς περι ἐπιτυχίας στὴ ζωὴ ἀρχῆς ἔφερε ἀντίθετα ἀποτελέσματα.¹ Ἀντίθετος: Συνείπεια τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ χαρὰ καὶ ἡ σιγουριά. Ἡ *ψυχολογικὴ* ὁμος ἐπίδραση τῆς ἐξέωκοσμικῆς ἀσκητικῆς ἔφερε ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Γιὰ νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἀποψη αὐτή, ὅτι δηλαδὴ ἡ διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ προϋπόθεσις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, θὰ παρουσιάσω μὲ συντομία τὴν περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.²

Στὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοσις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως, διαβάζομε: «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Ἐπίσης στὴ Vulgata: «Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram». Οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρουν ὅτι ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖται ἀπὸ τῆς λογικῆς, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ὁ Μέγας Βασίλειος λέει: εἰκόνα σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται μορεῖ νὰ μεταβληθῇ σὲ Θεόν.⁴ Ἰδιαιτέρη ὁμος σημασία ἔχει ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπου ἡ θεϊκὴ εἰκόνα δὲν εἶναι ἐντελὸς κατεστραμμένη, ἀλλὰ μόνο συσκοτισμένη καὶ ἐξασθενισμένη. Ἐδῶ ἤδη διακρίνομε ὅτι ἡ περὶ δικαιώσεως διδασκαλία τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας εἶναι ἀπαισιόδοξη, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς προτεστάντες ὀλότεια κατεστραμμένη. Στὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὁμος ἐπι-

κρατεῖ ἡ *αἰσιόδοξη* ἀποψη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μορεῖ νὰ ἀνανεώνεται, νὰ δοξάζεται, νὰ ὀλοκληρώνεται, καὶ ἀκόμη νὰ θεοποιεῖται. Ὁ Καλβινισμὸς ἀνέπτυξε μὴ τόσο ἀπαισιόδοξη ἀποψη γιὰ τὸ Θεὸν καὶ τὸν ἄνθρωπον, ποὺ ὁ John Milton ἀναγκάσθηκε νὰ πῇ: «Ἐνδέχεται νὰ πάω στὴν κόλαση, ἀλλὰ ἕνας τέτοιος Θεὸς δὲν θὰ τραβοῦσε ποτὲ τὴν προσοχή μου». Ἀντίθετα ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔχει υἱοθετήσῃ μὴ διδασκαλίαν ποὺ ὀφείλεται σὲ ἰσχυρὴ πίστιν γιὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς συγγένειαν τῆς ἀνθρωπίνης μὲ τὴ θεϊκὴ φύσιν. Ὁ ὀρθόδοξος ἄνθρωπος, βοηθούμενος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας του, ἐφοδιάζεται μ' ἕναν ἐνθουσιασμὸν καὶ μ' ἕνα αἴσθημα ἀσφάλειας, ποὺ θὰ πρέπει λογικὰ νὰ τὸν κἀνῃ συνεργάτην τοῦ Θεοῦ στὴ διαμόρφωσιν τοῦ κόσμου. Ὁ ὀρθόδοξος ἄνθρωπος θὰ ἦταν πῶς κατάλληλος ἀπὸ τὸν προτεστάντη νὰ ἀναπτῆξῃ ἕναν ἐνδοκόσμιο ἀσκητισμὸν, γιὰτὶ οἱ θεϊκὲς τὸν ἰδιότητες, δηλαδὴ τῆς λογικῆς, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης, τὸν ὀδηγοῦν στὴν περὶ κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων ἀντίληψιν ποὺ βρίσκουμε στὸν ἐγκόσμιο προτεσταντικὸν ἀσκητισμόν.⁶

Προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Γιὰ ποῖο λόγο, ἡ αἰσιόδοξη ἀνθρωπολογία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας δὲν ἔγινε φορεὺς μιᾶς οἰκονομικῆς, πολιτιστικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως στὶς ὀρθόδοξες χώρες; Ἄς ἀρχίσωμε μὲ τὸ ἐρώτημα: Πῶς μορδοῦ νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι ἔχω λυρωθῆ; Ἀυτὴ ἡ ἐρώτησις ἔχει μεγάλῃ σημασίαν γιὰ τὴν περὶ θεώσεως διδασκαλίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Εἰρηναῖος θεωρεῖ ἤδη τὴ θεωσιν τοῦ ἀνθρώπου σὰν τελικὸ σκοπὸν τῆς δημιουργίας του.⁹ Τὴν κλασικὴν διατύπωσιν ὁμος τῆς βρίσκουμε στὸ Μέγα Ἀθανάσιον, ποὺ διδάσκει ὅτι: ὁ Θεὸς ἔγινε ἄνθρωπος, γιὰ νὰ μορεῖσομε κι ἐμεῖς νὰ γίνουμε θεοί.¹⁰ Τὴ διδασκαλίαν αὐτὴν τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου τὴ συναντοῦμε στοὺς περισσότερους Ἑλληνες Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸ σκοπὸν μας ὁμος εἶναι σημαντικὴ ἡ ἐξῆς παρατήρησις: ἡ διδασκαλία

1. *GAZRS*, I, σελ. 111, ὑποσημ. 4. Βλέπε ἐπίσης τὴν ἐπεξηγήσιν τοῦ Max Weber (ἐνθ' ἂν., I, σελ. 103, ὑποσημ. 2) τῆς διαφορετικῆς ἐπιδράσεως τῆς ἰσλαμικῆς διδασκαλίας περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος βλέπε ἐπίσης τὴν ἀπὸ τὸν Weber ἀναφερόμενη θεολογικὴν διδακτορικὴν διατριβὴν τῆς Χατέλβέργη τοῦ Ulrich, F., *Die Vorherbestimmungslehre im Islam und Christum*, 1912: πρβλ. ἐπίσης τὶς ἀπόψεις τοῦ Weber γιὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ στὸ Ἰσλάμ, στὸ *WuG*, I, σελ. 347.

2. Βλέπε ἐπ' αὐτοῦ τὴ ρωσικὴ ἀποψη: Zenkowsky, B., *Das Bild vom Menschen in der Ostkirche*, Stuttgart 1951, καὶ Veikhowsky, P., «Die Lehre vom Menschen im Lichte der orthodoxen Theologie» εἰς *Evangelische Theologie*, 11 (1952) σελ. 310-323. Ἑλληνικὴ ἀποψη: Bratsiotis, P., «Das Menschenverständnis in der griechisch-orthodoxen Kirche», εἰς *Theologische Zeitschrift*, 6 (1950), σελ. 376-382, καὶ Karmiris, J., «Abriss der dogmatischen Lehre der orthodoxen katholischen Kirche», εἰς *Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht*, ἐκδόσις P. Bratsiotis, I μέρος, Stuttgart 1959, σελ. 15-112, καὶ μάλιστα σελ. 40 κέ. (Der Mensch).

3. Ἐπ' αὐτοῦ βλέπε: Bratsiotis, P., «Genesis I, 26, in der orthodoxen Theologie», εἰς *Evangelische Theologie*, 11 (1951/52), σελ. 288-297.

4. J. P. Migne, *Patrologia cursus completus*, series Graeca (161 tom.), Paris 1857 κέ. (ἐφεξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς P. G.), 30-22.

5. *GAZRS*, I, σελ. 91.

6. Γιὰ μιὰ πληρέστερη κατανόησιν αὐτῆς τῆς σκέψεως μοροῦν νὰ χρησιμεῖσομε οἱ ἀπόψεις τοῦ Jor. Diekmann, ὁ ὅποιος στὴ διδακτορικὴν μὲν διατριβὴν στὴν Κολωνίαν (Φιλ. Σχολή): *Max Webers Begriff des «modernen okzidentalen Rationalismus»* (Düsseldorf 1961) στίς σελ. 75-77 συγκρίνει τὶς σκέψεις τοῦ Kant μὲ τὴν περὶ ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς διδασκαλίαν.

7. Βλέπε: Max Weber, *GAZRS*, I, σελ. 106, ὑποσημ. 1.

8. Βλέπε: Ρωσικὴ ἀποψη: Borodine-Lot (Mme), «La doctrine de la déification dans l'Eglise Grecque jusqu'au XI siècle» στὸ: *Revue de l'histoire des religions* CV (1932), CVI (1932), & CVII (1933). Ἑλληνικὴ ἀποψη: Bratsiotis, P., *Die Lehre der orthodoxen Kirche über die Theosis des Menschen*, Brüssel 1961. Ρωμαϊκαθολικὴ ἀποψη: Gross, Jules, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs*, Paris 1938. Ἐγγλετικὴ ἀποψη: Bornhäuser, K., *Die Vergöttlichungslehre des Athanasius und des Johannes Damascenus* (1903).

9. P. G. 72, 1120.

10. P. G. 25, 192.

αυτή παίζει ιδιαίτερο ρόλο στὸν Γρηγόριο Παλαμά (ἀπ. 1359), ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἐκπροσώπους ἐνὸς ἀκοινωνικοῦ, δηλαδή ἀντικοινωνικοῦ καὶ ἐξῶ-κοσμου Χριστιανισμοῦ—προβάλλεται πρσεκτικά ἡ σκέψη μιᾶς θεώσεως ἀπὸ τὸν Μέγα Βασίλειο, καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος λέει μόνον ὅτι «ἡ σκέψη αὐτῆ δὲν τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἕξην».¹ Καὶ οἱ δύο ὅμως τελευταῖοι Πατέρες εἶναι οἱ κύριοι φορεῖς τῆς ὀρθόδοξης κοινωνικῆς ἠθικῆς καὶ διδασκαλίας.

Παρ' ὅλο ποὺ ἡ λέξις ἔθωση ἐνίζει,² ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν θέωση τοῦ ἀνθρώπου δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ζῆσιν στὸν κόσμον καὶ γιὰ τὸν κόσμο. Ἡ ἐννοια τῆς θεώσεως εἶναι ἡ ἀνώωση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στὴ θεϊκὴ σφαῖρα καὶ ἡ μυστικὴ, πνευματικὴ ἔνωση μὲ τὸν Θεό. Βέβαια, ἐδῶ βρίσκονται ἤδη τάσεις γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐξοκοσμικῆς ἀσκητικῆς καὶ τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου. Ἄλλὰ ἡ τελικὴ φάση τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου ἄρχισε τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος προσπάθησε νὰ ἀποκλείσῃ τὸν κόσμο ἀπὸ τὴ θεϊκὴ σφαῖρα. Γιὰ τὴ μελέτη μας εἶναι σπουδαῖο, ὅτι τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θεώσεως, δηλαδή ἡ ὑπερνίκηση τοῦ ὕλισμου καὶ ἡ πνευματικότης τῆς ζωῆς, δὲν πραγματοποιήθηκαν στὸν κόσμο ἀλλὰ στὴ μοναξιά καὶ τῷ μοναστηρί. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ μονόπλευρη πνευματικότης, μὲ συνέπεια τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κόσμου. Δηλαδή μιὰ μετατόπιση τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς μεταφυσικότητος καὶ τῆς ὑποχρεώσεως γιὰ μιὰ χριστιανικὴ ἀνανέωση τοῦ κόσμου πρὸς ὄφελός του.³

Ὁ αἰσιόδοξος χαρακτήρας τῆς ἀνθρωπολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ δύναμη γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ κόσμου καὶ νὰ συνηγορήσῃ γιὰ τὶς ἐπιτευξεις του. Ὅμως ἡ ἀνατολικο-εκκλησιαστικὴ σωτηριολογία, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀγιάζει τὸν κόσμο, διαμόρφωσε μέσω τῆς μονόπλευρης ἀσκητικῆς καὶ μυστικότητος μιὰ ἐξοκοσμικὴ σωτηριολογία, ποὺ δὲν ἀφήνει στὸν κόσμο καμμιά δυνατότητα γιὰ μιὰ ἐσωτερικὴ συνένωση μὲ τὴν ἀποδοτικότητα. Ἡ αἰσιοδοξία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὡδήγησε σὲ μιὰ *συναισθηματικὴ* θρησκευτικότητα καὶ σὲ μιὰ αἰσθηματικότητα, ποὺ ἀντανακλῶν π.χ. στὰ λόγια ἐνὸς νέου Ἑλλήνα θεολόγου: «μέσα στὴν Ὀρθόδοξὴ Ἐκκλησία ἀνανέω τὸ ἄρωμα τῆς ἀγιότητος»⁴ ἢ «σ' αὐτῆ τῆ ζωῆ ζωὴ βέβαια σὰν ἄνθρωπος,

συμπεριφέρμαι ὅμως σὰν Θεός».⁵ Ἀλλὰ ὁ Max Weber σημειώνει εἰστοχα, «ἀκόμη καὶ ἡ διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ στὴ μοιρολατρία, ἀν γινόταν ἀντικείμενο *συναισθηματικῆς* οἰκειοποιήσεως—σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἔμφυτες τάσεις τῆς καλβινιστικῆς ὀρθολογικῆς θρησκευτικότητος».⁶

Ἡ βασικὴ διαφορά μεταξὺ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ, ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀποψη, βρίσκεται στὴ *μορφὴ τοῦ ἀσκητισμοῦ*. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ (Δύση) ἔχουμε ἓνα ἐνεργὸ ἀσκητισμὸ, μιὰ ἀπὸ τὸ Θεὸ θελημένη δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου σὰν ὄργανο τοῦ Θεοῦ· ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ (Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία), τὴν ἐσωτερικὴν βεβαιότητα σωτηρίας τοῦ μυστικισμοῦ, «ποὺ σημαίνει παθητικὴ στάση καὶ ὄχι δραστηριότητα καὶ ὅπου ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὄργανο ἀλλὰ φορεὺς τοῦ θείου. Ἡ δραστηριότης τοῦ ἀνθρώπου ἐπομένως ἐμφανίζεται στὴν περίπτωση αὐτῆ σὰν δικαινδύνηση τῆς ἐξοκοσμικῆς σωτηρίας».⁷ Ἡ καθαρὴ αὐτὴ διαπίστωση τοῦ Max Weber ὀδηγεῖ σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ σκέψεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν κοινωνικὴ ἐπίδραση τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἐξοκοσμικῆς ἀσκητικῆς.

III

Ἡ γνώμη τοῦ Max Weber, ποὺ ἀναφέραμε, γιὰ τοὺς διαφορετικοὺς δρόμους ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἀσκητικὴ, βρίσκεται στὴ «θεωρία του γιὰ τὶς βαθμίδες καὶ τὶς κατεθύσεις θρησκευτικῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου», ἐπαναλαμβάνεται ὅμως καὶ «στὶς θρησκευτικὰς βάσεις τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς». Συγκεκριμένα ὡς ἐξῆς: «ὁ θεοσεβὴς μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὴ σωτηρία του, εἴτε ὅταν θὰ αἰσθάνεται σὰν φορεὺς, εἴτε ὅταν θὰ αἰσθάνεται σὰν ὄργανο θεϊκῆς δυνάμεως. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ θρησκευτικὴ του ζωὴ τείνει πρὸς ἓνα πολιτισμὸ μυστικιστικῆς συναισθηματικότητος, στὴν τελευταία, πρὸς ἀσκητικὴ δράση».⁸ Ἡ ἐρώτηση: «Πῶς μπορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ τὴ λύτρωσή μου;» ὀδηγεῖ σὲ δύο δυνατὰς λύσεις—σὲ δραστηριότητα ἢ σὲ παθητικότητα. Ὁ Καλβινισμὸς σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ἀπάντησε μ' ἓνα «ναὶ» στὸν κόσμο, ἐνῶ ἡ Ὀρθοδοξία μ' ἓνα «ὄχι». Κι ἔτσι, ἡ χριστιανικὴ μυστικότης διαμορφώθηκε, στὰ πλαίσια τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας, «σὲ μιὰ νοοτροπία ὅπου ὁ κόσμος, ὡς καὶ ὁ πλῆσιον, ἀπομακρύνονται ἐντελῶς ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν πιστῶν».⁹ Ἐνῶ ὁ Καλβινιστὴς μέσω τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς ἔγινε συνδημιουργὸς καὶ συνδιαμορφωτὴς τῆς

1. Bratsiotis, P., ἐνθ' ἄν., σελ. 5.

2. Πολὸ σωστὰ ὁμιλεῖ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία γιὰ «ζάρον», «adortion», «regeneration» καὶ «vita nova» ἀποφενύοντας τὴ λέξις ἔθωση. Ἐπίσης ὁ Μπρατσιώτης (ἐνθ' ἄν., σελ. 12) παραδέχεται ὅτι ἡ λέξις ἔθωση κάνει στοὺς χριστιανοὺς τῆς Δύσεως παράξενη ἐντύπωση».

3. Benz, E., *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σελ. 176.

4. Βλέπε: Θεοδώρου, Α., *Ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδοξίας*, Ἀθήνα 1961, σελ. 8.

5. ἐνθ' ἄν., σελ. 9.

6. *GAZR*, I, σελ. 134.

7. *GAZR*, I, σελ. 538-539.

8. *GAZR*, I, σελ. 108.

9. Benz, E., ἐνθ' ἄν., σελ. 176.

κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς, ὁ ὀρθόδοξος μέσσω τῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς παρέμεινε παθητικὸς φορέας τῆς σωτηρίας. Δὲν παίρνει ὑπ' ὄψη του τὴ σημασία τῆς ἰδιάτης τῆς θεώσεως γιὰ τὴν κοινωνία, ὅπως θὰ ἦταν δυνατόν, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς θρησκευτικοῦ ἀτομικισμοῦ.

Ἡ «Unio Mystica» μὲ τὴ θεότητα¹ ἔγινε τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ καὶ ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἀσκητικῆς, καὶ ὁ ὀρθόδοξος μοναχισμὸς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς τὸν βάσεις, ποὺ στηρίζονταν στοὺς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.² Δυὸ φαινόμενα στὸ ὄρος Ἄθως, ἡ γένεσις τῆς ἡσυχαστικῆς κινήσεως³ καὶ ἡ ἰδιορρυθμία,⁴ ἀντιπροσώπευαν ἕνα ἰδανικὸ ζῶν ποὺ ἀντέφασκε μὲ τὸ νόημα ποὺ εἶχε δώσει ὁ Μέγας Βασίλειος στὴ μοναστηριακὴ κοινωνία. Ἡ ἡσυχαστικὴ κίνησις, μὲ τὸν ὄνομαστὸ ἐκπρόσωπο τῆς Γρηγόριου Παλαμᾶ⁵ ποὺ ἤδη ἀναφέραμε μιλάοντας γιὰ τὴ θέωσις, ἀξίωσε σὰν μοναδικὸ ἰδανικὸ τὴν ὀλοκλήρωσις τῆς ἐπιθυμίας γιὰ τὴ *vita contemplativa*, σβήνοντας κάθε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὰ προβλήματα του. Ἰδιαίτερα εἰδιωκτικὸν γιὰ τὴ μελέτη μὲν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀντὶ γιὰ τὴ «προσευχὴ καὶ ἐργασία» τώρα πλέον προβάλλεται ἡ σύνθεσις «προσευχὴ καὶ ἡσυχία».

Ἡ ἑσωτερικὴ συνέχεια μεταξὺ τῆς ἐξωκοσμικῆς μοναχικῆς ἀσκητικῆς καὶ τῆς ἐνδοκόσμιας ἐπαγγελματικῆς ἀσκητικῆς, ποὺ ἀνακάλυψε στὴ Δύση⁶ ὁ Max Weber, δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸν ἄνθρωπον. Στὸ βιβλίον μου *Κοινωνιολογία τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ*⁷ ἀνέφερα ἤδη μερικὰς βασικὰς διαφορὰς μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ. Ἐδῶ θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ὑποδείξω, στηριζόμενος σεὶς ἀπόψεις⁸ τοῦ Max Weber, μίαν βασικὴν ἀντίθεσιν. Ἡ κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς μοναστηριακῆς διαγωγῆς στὴ Δύση, ἀντίθετα μὲ τὸν ἀνατολικὸν μοναχισμὸν, στηρίζεται στὸ ὅτι: ἤδη στὸν κανόνα τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου,

1. Γιὰ τὴν πλεῖστην κατανόησιν τοῦ ἀνατολικο-εκκλησιαστικοῦ μυστικισμοῦ, βλέπε τὸ βιβλίον τοῦ Lossky, Vladimir, *Die mystische Theologie des morgenländischen Kirche*, Graz 1961, ἄγγλικά: *The mystical Theology of the Eastern Church*, London 1957, γαλλικά: *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise d'orient*, Aubier 1944.

2. Reg. Fusus Tractatae: εἰς P. G. 31, 889-1052 καὶ Reg. Brevius Tractatae εἰς P. G. 31, 1051-1306.

3. Βλέπε σχετικὴ βιβλιογραφία εἰς Beck, G. H., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σελ. 322, ὕποσημ. 1 καὶ σελ. 364, ὕποσημ. 1.

4. Πρβλ. Pl. de Meester, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, Vatikan 1942, σελ. 78-81 (βιβλιογραφία).

5. Βλέπε σχετικὰ: Beck, G. H., ἐνθ' ἄν., σελ. 712 κέ. Βλέπε ἐκεῖ ἐπίσης βιβλιογραφία.

6. *GAZRS*, I, σελ. 116 κέ., 117, ὕποσημ. 2 καὶ 168, ὕποσημ. 1.

7. Leiden/Köln 1962, σελ. 87 κέ.

8. *GAZRS*, I, σελ. 116.

ἀκόμη ὅμως περισσότερο στοὺς Κλουνιακοὺς καθῶς καὶ τοὺς Κιστεριανούς, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Ἰησοῦτες, εἶχε φθαρῆ βασικὰ ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ ἀπομόνωσις καὶ τὸν αὐτοβασανισμὸν. Ἐπίσης, στὴ Δύση, ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ εἶχε ἕνα ὀρθολογικὸν χαρακτήρα, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβληθῇ στὴν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὴ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ. Εἶναι, βέβαια, λυπηρὸ ὅτι ὁ Max Weber δὲν γνώριζε τὰ ἀσκητικὰ συγγράμματα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.⁹ Θὰ μπορούσε νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ἡ «μεθοδικὴ θέλησις» ποὺ ἀνακάλυψε στὸ δυτικὸν μοναχισμὸν, καθὼς καὶ οἱ κοινωνιολογικὰς ἐπιδράσεις στὴ Δύση τόσο σπουδαίων ἰδεῶν, ὅπως τῆς συνθέσεως «ora et labora», ἐμφανίζονται ἤδη στὸν Βασίλειον. Σὲ μὴ μελέτη μου με τίτλο: «Ora et labora bei Basilios dem grossen» ἀποδεικνύω ὅτι τὸ «ora et labora» δὲν εἶναι φαινόμενο ἀποκλειστικὰ δυτικόν, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ὑπῆρξε καὶ στὴν Ἀνατολήν. Τὸ ὅτι ἡ ἀρχὴ «ora et labora» θεωρεῖται σὰν προϊόν τῆς δυτικῆς σκέψεως ὀφείλεται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, στὸ ὅτι ἔχουμε συνηθίσει νὰ παρακολουθοῦμε τὴν ἐξέλιξιν στὴν Ἀνατολήν καὶ στὴ Δύση *παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα*, ἀφοῦ ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση ἀντιμετωπίζονται σὰν ἀντίθετα κατευθύνσεις. Ἄν ὅμως μὴ φορὰ διασπᾶσουμε τὸν παραδοσιακὸν τρόπο σκέψεως—καὶ σ' αὐτὸ μορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ ἡ μέθοδος τοῦ Max Weber—θὰ ἀκολουθήσουμε μίαν *γρμμικὴν* ἐξέλιξιν. Ἀδτὴ θὰ μᾶς ὡδηγοῦσε μέχρι τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ «ora et labora» στὴν Καινὴ Διαθήκην. Ἐπίσης, θὰ ἀποδείκνυε μὴ ἑσωτερικὴν συνέχεια μεταξὺ τῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς τοῦ Προπεταντισμοῦ. Ἀκατόρθωτο, βέβαια, ἔργον ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἐργασίαι τοῦ Max Weber καὶ δὲν λαμβανόταν ὑπ' ὄψη ἡ μέθοδος τοῦ σὴν πλεῖστέρας κατανόησιν τῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μέθοδος καὶ οἱ ἔρευνες τοῦ Max Weber μᾶς ὡδηγοῦν εἰς ἕνα διαχωρισμὸν μεταξὺ τῆς ἐξωκοσμικῆς ὀρθολογικῆς ἀσκητικῆς (ἐνεργῶς μοναστηριακῆς ἀσκητικῆς), τῆς ἐξωκοσμικῆς μὴ ὀρθολογικῆς ἀσκητικῆς (παθητικῆς μοναστηριακῆς ἀσκητικῆς) καὶ τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς. Στὴ Δύση, ἡ ἐνεργῶς μοναστηριακὴ ἀσκητικὴ βρῆκε στὸν Καλβινισμὸν τὸν φορέα τῆς χριστιανικῆς ἀσκητικῆς στὸν κόσμον. Ἀντίθετα, στὴν Ἀνατολήν ἡ Ἐκκλησία ἡ ἐνεργῶς μοναστηριακὴ ἀσκητικὴ διαλύθηκε στὸ ὄρος Ἄθως, μέσσω μίαν ἀκοινωνικῆς ἢ ἀντικοινωνικῆς παθητικῆς μοναστηριακῆς ἀσκητικῆς. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ χριστιανικὴ ἀσκητικὴ ἐξαφανίσθηκε καὶ χάθηκε πίσω ἀπὸ τὴν θύρας τῶν μοναστηριῶν.

Ἡ ἀρχικὴ ἀνατολικο-εκκλησιαστικὴ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ ποὺ σχεδίασε ὁ Μέγας Βασίλειος δὲν ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία μίαν ἐγκόσμια ἀσκητικῆς

9. Βλέπε ὕποσημ. 2.

στών ὀρθόδοξο κόσμο. Ἄλλὰ ἡ μετέπειτα ἰδέα τοῦ μυστικοῦ προνομίου τῆς σωτηρίας ἦταν αὐτὴ ποὺ δημιούργησε τὴν ὑποτίμηση τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ ὑποτίμηση ὠδήγησε τελικὰ σὲ μιὰ ὀριστικὴ φυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμο.¹

Ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ σὰν σωτηρία ἐκτός τῆς κοσμικῆς ζωῆς καὶ ἡ ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ σὰν αὐστηρὴ ὑπεύθυνη ζωὴ καὶ δρόμος σωτηρίας δὲν ἐμφανίζονται στὴ Δύση σὰν ἀντιθέσεις ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συμβιβασθοῦν.² Ἡ «έσωτερικὴ συνέχεια» μόρθηκε νὰ διαφυλάξῃ τὶς δυὸ μορφὲς ἀσκητισμοῦ. Μιὰ συνέχεια ποὺ ἐκφράζεται ἐπίσης στοὺς ἐξῆς λόγους τοῦ Max Weber: «Τώρα (ἡ χριστιανικὴ ἀσκητικὴ) ἐμφανίσθηκε στὴν ἀγορὰ τῆς ζωῆς, ἔκλεισε πίσω τῆς τὶς θύρες τοῦ μοναστηριοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ στὴν κοσμικὴ καθημερινὴ ζωὴ μὲ τὴ μεθοδικότητά της καὶ νὰ τὴ διαμορφώσῃ σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ ζωὴ στὸν κόσμο κι ὄχι ἀπὸ τὸν κόσμο ἢ γιὰ τὸν κόσμο».³ Ἡ χριστιανικὴ ἀσκητικὴ στὴ Δύση μόρθηκε νὰ μεταφερθῇ μὲ τὴν ἐγκόσμια μορφή της στὴν ἀγορὰ καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ, γιὰτὶ ὑπῆρχαν οἱ φορεῖς αὐτῆς τῆς ἀσκητικῆς. Ἐνθὺνα, ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ στὴν Ἐκκλησία ἔχασε κάθε ἐσωτερικὴ συνέχεια μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μεταβληθοῦν σὲ ἐγκόσμιας. Δὲν ἦταν πιά σὲ θέσιν νὰ διμυουργήσῃ τὶς σηματοδοτικότερες προϋποθέσεις τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς, τὴν ἐπαγγελματικὴ ἠθικὴ καὶ τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς γιὰ ἓνα χριστιανικὸ τρόπο ζωῆς. Ἡ ἑλληνικὴ λέξι «ἀσκησις», ποὺ στὴν ἀρχαιότητα περιλάμβανε τὴν ἔννοια τῆς σωματικῆς σκληραγωγίας τοῦ ἀθλητοῦ καὶ εἰδικὰ τὴν φιλοσοφία τὴν ἠθικὴ πειθαρχία, ὑπηρετεῖ στὴν Ἐκκλησίᾳ μιὰ ἀρνητικὴ στάση γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἀρνητικῶν θρησκευτικῶν σκοπῶν. Στὴ Δύση ὅμως μεταβάλλεται ἡ λέξι «ἀσκησις» μὲσω τοῦ ἐνδοκόσμιου ἀσκητισμοῦ σὲ θετικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ ζωὴ, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη θετικῶν θρησκευτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σκοπῶν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀκόμη καλύτερα μὲ βάση τὴ μετατροπὴ τῆς ἀρχῆς: νὰ ἀπαρνηθῆς πρέπει, πρέπει νὰ ἀπαρνηθῆς, σὲ μιὰ ἀρχὴ καπιταλιστικῆς μορφῆς: κνὰ κερδίξεις πρέπει, πρέπει νὰ κερδίξεις».⁴

IV

Διαπιστώσαμε δυὸ ἀντιθέσεις: τὴν ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ, ποὺ στὴν περίπτωσή της ὁ κόσμος γίνεται χρέος τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου,⁵ καὶ τὴν ἀντολικο-εκκλησιαστικὴ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ,

ποὺ ἐγκατέλειψε τὸν κόσμο πρὸς ὄφελος τῆς «vita contemplativa». Προχωρώντας τώρα σὲ μιὰ συγκρίση τῆς ἐνδοκόσμιας ἀσκητικῆς τοῦ Προτεσταντισμοῦ μὲ τὴν ἐξωκόσμια ἀσκητικὴ τῆς Ὀρθόδοξιας, θὰ μπορέσουμε νὰ προβάλουμε ἀκόμη καλύτερα τὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κόσμου στὴν τύχη του, ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐξωκόσμια ἀσκητικὴ.

Ὁ κόσμος εἶναι «τὸ μοναδικὸ ὑλικὸ ὄπου πρέπει νὰ ἐπαλληθεῖ τὸ θρησκευτικὸ χάρισμα μὲσω μιᾶς ὀρθολογικῆς ἠθικῆς ἐνέργειας, προκειμένου νὰ συγκεκριμενοποιηθῇ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Σκοπὸς τῆς ἐνεργου ἀποδείξεως τῆς σωτηρίας τοῦ προτεστάντη εἶναι τὸ "ἐπάγγελμα" καὶ ἡ ὀρθολογικὴ ρύθμιση τῆς καθημερινῆς ζωῆς».⁶ Τὸ ἐπάγγελμα καὶ ἡ ὀρθολογικὴ συστηματοποίηση τῆς προσωπικῆς διαγωγῆς εἶναι οἱ βασικὲς ἰδιότητες τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ ποὺ μεταβάλλουν τὴν ἐγκόσμια ἀσκηση σὲ βασικὴ αἰτία οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου.

Ὅπως γράφει ὁ Troeltsch,⁷ ὁ ἀσκητικὸς προτεσταντισμὸς βλέπει στὸ ἐπάγγελμα ἓνα μέσο ἀποδείξεως τῆς σωτηρίας καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἱκανοποίηση ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναγνωρίσεως τῆς παρουσίας τῆς θείας χάριτος.⁸ Ἡ—γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὸν Max Weber—ὁ ἐκλεκτὸς χριστιανὸς ζῆ μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο, μὲ βάση τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐντολῶν του. Ὁ Θεὸς ὅμως ζητᾷ τὴν κοινωνικὴ ἐνεργητικότητα τῶν χριστιανῶν, γιὰτὶ θέλει ἡ κοινωνικὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς νὰ διαρρυθμίζεται σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολές του. Ἡ κοινωνικὴ ἐργασία τὸν καλβινιστῶν στὸν κόσμο εἶναι τελικὰ ἐργασία «in majorem gloriam dei». Τὴ μορφή αὐτὴ ἔχει καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐργασία ποὺ στρέφεται στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς τοῦ συνόλου.⁹ Ἀποτελέσμα τῆς ἐπαγγελματικῆς αὐτῆς ἠθικῆς ἦταν: συγκέντρωση ὅλων τῶν δυνάμεων στὸν ἐπαγγελματικὸ σκοπὸ, ὑποτίμηση ὅλων τῶν γίνων πραγμάτων καὶ ἀγαθῶν χάριν τῆς ἄπλης σκοπιμότητος καὶ χρησιμοποίησης τοῦ κέρδους γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ.

Στὰ πλαίσια τῆς ἀντολικο-εκκλησιαστικῆς ἀσκητικῆς, φαίνεται ὁ ἀσκητὴς νὰ ἐπιτυγχάνῃ τὴν ἐκστατικὴν ζωὴν τὶς ὑψηλότερες βαθμίδες τῆς ὑπερφυσικῆς ζωῆς. Ἐσωτερικὰ δὲν αἰσθάνεται πλέον δεσμευμένος μὲ τὶς συνέπειες τῆς ἐνεργου ζωῆς, ἀλλὰ τὶς ἀντιμετωπίζει σὰν βαθμίδες ποὺ δὴν ἡγοῦν στὴν ὑψηλὴ ὑπερφυσικὴ ἠθικότητα. Ἡ ἐργασία τοῦ γίνεται βάρος. Στὴν προτεσταντικὴ ἠθικὴ λέγεται ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ ἰδιοκτήτης δὲν πρέπει νὰ τρῶχαι ἄνευ ἐργασίας. Γιὰτὶ καὶ ὅταν δὲν χρειάζεται τὴν ἐργασία

6. 'Evo' ἄν.

7. Die Soziallehren der christlichen Kirche und Gruppen, Tübingen 1912, σελ. 949.

8. Βλέπε καὶ Max Weber, *GAZRS*, I, σελ. 200. Πββλ. ἐπίσης *GAZRS*, I, σελ. 134.

9. *GAZRS*, I, σελ. 100.

1. *GAZRS*, II, σελ. 366.

2. *GAZRS*, I, σελ. 117-118.

3. *GAZRS*, I, σελ. 163.

4. *GAZRS*, I, σελ. 190, ὑπόσημ. 1.

5. *WuG*, I, σελ. 329.

γιὰ νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες του, ὑπάρχει ἡ ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ καὶ σ' αὐτὸν ὑπακούει ὅπως καὶ ὁ φτωχός.¹ Ἀντίθετα, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς σὰν εκπρόσωπος τῆς παθητικῆς μοναστηριακῆς ἀσκητικῆς ἐπιδιώκει ἕνα τρόπο ζωῆς χωρὶς ἐργασία. Τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ αὐτὴ ἡ νοοτροπία τοῦ Παλαμᾶ λύθη-καν ἀφ' ὅτου ἡ Παρθένος Μαρία τοῦ ὑποσχέθηκε σ' ἕνα ὄνειρο ὅτι οἱ ἡσυχαστὲς θὰ ζούσαν χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ἐργάζονται.² Στὴ θέση μᾶς θρησκευτικῆς ἀξιοποιήσεως τῆς δραστηριότητος³ (Δύση) μπαίνει μιὰ θρησκευτικὴ δικαίωση τῆς ἀδράνειας (Ἀνατολή).

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος, ζοῦμε τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἀσκητικῆς ἀπὸ τὰ ἄρχικα τῆς ἰδανικά, ποὺ ἀπέκρουαν τὴν ἀδράνεια.⁴ Ὁ Μέγας Βασίλειος χαρακτηρίσει βλαβερὴ καὶ κακὴ τὴν ὀκνηρία καὶ τοῦ ἄρκοσε νὰ ἀναφέρει τὰ λόγια τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «ὁ μὴ ἐργαζόμενος μὴδὲ ἐσθιέτω».⁵ Στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος διακρίνεται ἡ ἐσωτερικὴ συνέχεια, ποὺ ἦδη ἀναφέραμε, μεταξὺ τῆς ἐνεργητικῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ἐγκόσμιας ἐπαγγελματικῆς ἀσκητικῆς τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ Βασίλειος τονίζει συνεχῶς πόσο κακὴ εἶναι ἡ ὀκνηρία, ἀφοῦ ὁ Ἀπόστολος διατάζει καθαρά, «ὁ μὴ ἐργαζόμενος μὴδὲ ἐσθιέτω», καθὼς καὶ ὅτι, ὅπως εἶναι στὸν καθένα ἀναγκαῖα ἡ καθημερινὴ τροφὴ, τὸ ἴδιο ἀναγκαῖο εἶναι νὰ ἐργάζεται μετὰ τῶν δυνάμεων.⁶ Τὸ ἴδιο σχεδὸν ἐννοεῖ ὁ Ἅγιος Βενέδικτος,⁷ ὅταν γράφει ὅτι οἱ μοναχοὶ τότε μόνον «εἶναι πραγματικὰ μοναχοί, ὅταν ζοῦν ὅπως οἱ πατέρες μας καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀπὸ τῆ χειρωνακτικῆς τῶν ἐργασίας». Τὸ ἴδιο ἐννοεῖ καὶ ὁ Baxter γιὰ τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ, ὅταν σχετικὰ μετὰ τὸ ἐπάγγελμα ἀναφέρει: «Ὁ καθένας σὰν μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Κοινοπολιτείας πρέπει νὰ κἀνῃ ὅτι μπορεῖ γιὰ τὸ καλὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Κοινοπολιτείας. Τὸ νὰ ἀρνηθῇ αὐτὸ κανεὶς καὶ νὰ πῇ: θὰ προσεχθῶ καὶ ὁ ἀ διαλογισθῶ, θὰ ἦταν σὰν νὰ σᾶς ἀρνιόταν ὁ ὑπὸν ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος μᾶς ἐργασίας καὶ νὰ καταγιόταν μ' ἕνα μικρότερο καὶ πιὸ εὐκολο μέρος. Καὶ ὁ Θεὸς σοῦ ἔδωσε τὴν ἐντολὴ νὰ ἐργάζεσαι γιὰ τὸ καθημερινὸ ψωμὶ καὶ νὰ μὴ ζῆς σὰν τοὺς κτηφῆνες μόνον ἀπὸ τὸ μέλι

τῶν ἄλλων». Ἡ ἐντολὴ τοῦ Παύλου «ὁ μὴ ἐργαζόμενος μὴδὲ ἐσθιέτω» πηγάζει ἀπὸ αὐτὸ.⁸ Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ καὶ ἡ σκέψη ὅτι ἡ ἀδρανὴς πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἀχρηστὴ καὶ ἀπορριπτέα. Τὸ ἴδιο διδάξε καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος. Ἐτσι ἀπαντώντας στὴν 37ῃ ἐρώτηση τῆς *Regulae Fusius Tractatae*,⁹ περὶ ἀφορὰ τὸ ἂν μορφή κανεὶς μετὰ τὸ πρόσχημα τῆς προσευχῆς νὰ παραμελήσῃ τὴν ἐργασία του, γράφει: «καιρὸς παντὶ πράγματι»¹⁰ καὶ ἰδιαιτέρως μάλιστα ὅτι ἡ ἐπαφὴ μετὰ τὸ Θεὸν δὲν θὰ πρέπει νὰ γίνε-ται σὲ βάρος τῆς ἐργασίας.¹¹

Μιὰ σύγκριση τῶν ἀπόψεων περὶ ἐπαγγέλματος τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ μετὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ποὺ προβλέφθηκαν ἀρχικὰ γιὰ τὴν ἐνεργητικὴ μοναστηριακὴ ζωὴ, ἀποδεικνύει ἀκόμη καὶ ἄλλες ὁμοιότητες.¹² Τὸ πόσο ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Βασιλείου ἡ παθητικὴ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ ποὺ δημιουργήθηκε στὸ ὄρος Ἄθως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ βασικός ἀντίπαλος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ καλόγηρος Βαρλαάμ (ἀπ. 1350), ἔχει ἐπίσημα καταδικαστῆ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία. Δοκίμασε νὰ καταδικάσῃ τὴν σιωπὴ καὶ τὴν ἀδράνεια καὶ ὑποστήριξε τὴ δρᾶση.¹³ Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ *σιωπὴ* καὶ ἡ *δρᾶση* δὲν ἀποτελοῦν ἀντιθέσεις στὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ. Μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν βεπτιστών στὴν κανονικὴ κοσμικὴ ἐπαγγελματικὴ ζωὴ ἐπι-κρατεῖ ἡ σκέψη ὅτι ὁ Θεὸς μιλά μόνον ὅταν τὸ δημιούργημα σιωπᾷ.¹⁴ Ἡ ἐντολὴ νὰ σιωπᾷ κανεὶς ὑπάρχει ἤδη—ἐκτός ἀπὸ τὴ βιβλικὴ ἀπειλὴ γιὰ ποιητὴ γιὰ κάθε ἄχρηστη λέξη—ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κλουνιακῶν σὰν δοκιμασμένο ἀσκητικὸ μέσον τῆς διαπαιδαγωγήσεως γιὰ αὐτοέλεγχον.¹⁵

Ὁ τελικὸς διαχωρισμὸς μεταξὺ τῆς σιωπῆς καὶ τῆς μελέτης καὶ πράξεως ἀπομάκρυνε τὴν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὴ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ ἐντέλεξ ἀπὸ τὸν κόσμον. Γιατί—κατὰ τὸν Max Weber—ἡ ἀντίθεση εἶναι ριζικὴ, ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ ἀσκητικὴ τῆς δράσεως μέσα στὸν κόσμον διαμορφῶν τὴν καθημερινὴ ζωὴ ὀρθολογικὰ μετὰ βίση τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς περὶ ἐπαγγέλματος (ἐνδοκόσμιαν ἀσκητικὴ), ἐνῶ ὁ μυστικισμὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐγκαταλεί-

8. *GAZRS*, I, σελ. 168, ὑποσημ. 2.

9. *P. G.* 31, 1009 κέ.

10. *P. G.* 31, 1012.

11. Ἐνθ' ἄν.

12. Βέβαια ὑπάρχουν διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο ἀντιλήψεων περὶ ἐπαγγέλματος, ποὺ ἐξηγοῦνται μετὰ τὸ ὅτι: α) Ὁ Βασίλειος διαλέγει ἐπαγγέλματα ποὺ φαίνονται ὅτι εἶναι κατάλληλα γιὰ ἕνα μοναχό, ὅπως ὁ ἴδιος τονίζει μετὰ ἐμφαση (*P. G.* 31, 1016). Γι' αὐτὸ τὸν λόγο β) ἔδειξε προτίμησι γιὰ τὴν γεωργίαν (*P. G.* 31, 1017 καὶ 1044). Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνεῖ μετὰ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο (*P. G.* 61, 508 κέ).

13. Βλέπε καὶ: Beck, G. H., ἐνθ' ἄν., σελ. 322 κέ. (Βιβλιογραφία).

14. *GAZRS*, I. Βλέπε ἐπίσης ἐπ' αὐτοῦ, Savramis, D., *Die Macht des religiösen Schweigens*, Θεσσαλονίκης 1960.

15. *GAZRS*, I, σελ. 167, ὑποσημ. 2.

1. *GAZRS*, I, σελ. 172.

2. *P. G.* 151, 579-580.

3. Βλέπε: *GAZRS*, I, σ. 112-113.

4. Προβλ.: Savramis, D., *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiben/Köln 1962, σελ. 39 κέ. (Die Stellungnahme der Mönche zur Arbeit).

5. 2 Θεσσ., 3, 10.

6. *P. G.* 31, 1012.

7. Βλέπε: «Die Regel des heiligen Benedikt», γερμανικὴ μετάφρασι ἀπὸ τὰ λατινικά, ἀπὸ τὸν P. Pius Bihlmeyer, εἰς *Bibliothek der Kirchenväter*, ἐπιμέλεια Bardenheuer, O., Scherrmann, Th., καὶ Weymann, K., 20ος Τόμ., München 1914, σελ. 298 (Κεφ. 48).

πει τον κόσμο, με συνέπεια την απομόνωση του θρησκευτικού ανθρώπου (έξωκοσμική άσκησις).¹ Τό τελευταίο ήταν ή περίπτωση της 'Ανατολικής 'Εκκλησίας, και έτσι δημιουργήθηκε μία *συναισθηματική* ή θρησκευτικότητα, που μάς θυμίζει τον χαρακτηρισμό του Ritschl για τον συναισθηματικό εσεβισμό σάν «θρησκευτικό παιχνίδι» τόν μη εργαζομένων ανθρώπων.²

Η συναισθηματική θρησκευτικότητα που επικράτησε στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο ώδήγησε στο να μην αναπτύξει ο όρθόδοξος τις ικανότητες που θα τον βοηθούσαν να ρυθμίσει τη ζωή του συστηματικά με βάση τόν θρησκευτικό αυτόελεγχο. Ο Max Weber αναφέρει τό άπόφθεγμα του Goethe: «Πώς είναι δυνατόν να γνωρίσει κανείς τόν έαυτό του; Ποτέ βέβαια θεωρητικά, περισσότερο όμως μέσα στην πράξη. Προσπάθησε να κάνης τό καθήκον σου και θα ξέρης άμέσως ποιός είσαι. — Ποιός είναι όμως τό καθήκον σου; Τό καθήκον της κάθε στιγμής». ³ Αυτό έξηγεί γιατί ο όρθόδοξος βρίσκει τη θρησκεία του από τη μία πλευρά πολύ άνετη και βολική,⁴ ενώ από την άλλη άρνείται την ένδοκόσμια άσκητική σάν «φιλοκοσμική» και «ύλιστική». Ο άνθρωπος αυτός δέν είχε ποτέ την πείρα να γνωρίσει τι σημαίνει να είσαι *καθημερινά* μόνος και να δράς υπεύθυνα, όπως τό έννοεί ο Goethe. Ο Kőnig γράφει για τόν Max Weber ότι *κατώρθωσε να κάνει μόνον αυτό που πίστευε ότι είναι τό καθήκον της κάθε στιγμής*,⁵ ενώ ο ίδιος ο Weber αναφέρει στο τέλος μιας άπό τις εργασίες του ότι «ό καθέννας βρίσκεται τό δαίμονα του υπακούοντας σ' αυτόν τό δαίμονα που κρατά τό νήμα της ζωής του».⁶ Έτσι μάς έδωσε ο Weber τό παράδειγμα μιας ζωής που δέν ικανοποιήθηκε με μία άνετη θρησκευτικότητα.

V

Η συναισθηματική θρησκευτικότητα που επικρατεί στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο σάν συνέχεια τής παθητικής έξωκοσμικής άσκητικής είχε επί πλέον άρνητική οικονομική και κοινωνική επίδραση. Έμπόδισε την *όρθολογική συστηματοποίηση* της καθημερινής ζωής τού ανθρώπου, με άποτέλεσμα την έλλειψη συστηματικής διαμορφώσεως της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Ο άνατολικο-

εκκλησιαστικός κόσμος, που ταυτίζει συχνά την άπιστία με τόν όρθολογισμό και την όρθολογική όργάνωση της ζωής,⁷ κυριαρχείται από παράλογες δυνάμεις, που έπιδρούν στην οικονομική και κοινωνική καθημερινότητα, έμποδίζοντας κάθε εξέλιξη μιας όρθολογικής έγκόσμιας διαγωγής. Γιατί «ό έγκόσμιος άσκητής» είναι όρθολογιστής με την έννοια της άρνήσεως κάθε παράλογου. Παραμένει όμως πάντοτε σταθερός ο σκοπός: «μεθοδική αυτοκυριαρχία».⁸ Ο *όρθολογικός χαρακτήρας* της ένδοκόσμιας άσκητικής και ή σημασία της για τόν σύγχρονο *τρόπο σκέψευς* και ζωής θα πρέπει να συγκριθί με τόν *παράλογο* χαρακτήρα της άνατολικο-εκκλησιαστικής άσκητικής. Αυτό θα μάς ώδηγούσε, υπό την έπιρροή τών μεγαλοφυών έρευνών τού Max Weber, σε μία έντελώς νέα κοινωνιολογικοθρησκευτική θεώρηση τών αντίθεσεων 'Ανατολής-Δύσεως.

Ο μεθοδισμός π.χ., ή άγγλο-αμερικανική μορφή τού ηπειρωτικού εσεβισμού, προβάλλει ήδη μέσω της όνομασίας του τις βασικές του άρχές: «μεθοδική συστηματοποίηση της καθημερινής ζωής με τελικό σκοπό την επίτευξη τού certitudo salutis»,⁹ ενώ ο όρθόδοξος άνθρωπος έζησε και ζή κατά κάποιον τρόπο με βάση την άρχή: *μεροδύλι-μεροφάει*. Βέβαια, για την κατάσταση αυτή συνέβαλαν στις όρθόδοξες χώρες επίσης και άλλοι *μη θρησκευτικοί παράγοντες*. Κι αυτό όφείλεται π.χ. στο γεγονός ότι οι όρθόδοξες χώρες, κυρίως δε ή 'Ελλάδα, επί εκατονταετίες βρίσκονταν κάτω από ξένη κυριαρχία, καθώς και στο ότι οι χώρες αυτές είχαν και έχουν άγροτική κυρίως δομή.¹⁰

Δέν σκοπεύω να δώσω μία μονόπλευρη, πολιτιστική ή ιστορική εξήγηση της *άναπτύξεως* τών όρθόδοξων χωρών. Παρ' όλα αυτά διακρίνει κανείς παντού την επίδραση της όρθόδοξης θρησκευτικότητας στην οικονομική και κοινωνική ζωή τού ανατολικο-εκκλησιαστικού χώρου. Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα αυτής της επίδράσεως είναι και τό έζη: Ο διάσημος αρχαιολόγος Heinrich Schliemann έγραψε ήδη τό 1868 στις ταξιδιωτικές του έντυπώσεις άπό την 'Ιθάκη: «Μεγάλη άνυχία για την 'Ιθάκη και για όλη την 'Ελλάδα είναι τό γεγονός ότι, εκτός από τις 52 Κυριακές, εορτάζονται ετησίως 97 εορτάσιμες ήμέρες, δηλαδή στο σύνολο 149. Η μεγάλη αυτή κατάχρηση έμποδίζει την άνά-

1. *GAZRS*, I, σελ. 538-539.

2. *Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, 3η έκδοση, I, σελ. 598 (άναφέρεται στο *GAZRS*, σελ. 145, ύποσημ. 3). Για τόν συνδυασμό συναισθηματικής και άσκητικής θρησκευτικότητας (με την έννοια της ένδοκόσμιας άσκητικής), βλέπε *GAZRS*, I, σελ. 143 κέ. και 148 κέ.

3. *GAZRS*, I, σελ. 111, ύποσημ. 2.

4. Βλέπε και Müller-Armack, A., ένθ' άν., σελ. 331.

5. *Die grossen Deutschen*, ένθ' άν., σελ. 411.

6. Άναφέρεται από τόν Brinkmann, C., ένθ' άν., σελ.

135.

7. Για τό πώς βλέπει ο Max Weber τό θέμα όρθολογισμός πρβλ. Weber, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 2η έκδοση, έπιμέλεια: Winkelmann, Joh., Tübingen 1951, σ. 578. Βλέπε επίσης έπ' ατόυ τήν διδακτορική διατριβή τού Dieckmann, Joh., *Max Webers, Begriff des modernen okcidental Rationalismus*, Düsseldorf 1961.

8. *WuG*, I, σ. 329-330.

9. *GAZRS*, I, σ. 146.

10. *GAZRS*, I, σ. 168, ύποσημ. 4. Βλέπε επίσης Bendix, R., *Max Weber*, New York 1960, σελ. 113.

πτυξη τῆς γεωργίας καὶ τῆς βιομηχανίας». ¹ Τὸ ἴδιο ἀναφέρει καὶ ὁ Müller-Armack: «Ἡ ἠθικὴ οὐδέτερη τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν ἐργασία κάνει κατανοητὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἑορτῶν στὸ νοτιοανατολικὸ χῶρο μεγάλωσε τόσο πολὺ, ποὺ ξεπέρασε τὸν ἀριθμὸ ἡμερῶν ἐργασίας. Κατὰ τὸν Otto von Frangs, ὁ χωρικὸς στὴ Σερβία ² ἐργάζεται κατὰ μέσον ὄρο μόνον 160 ἡμέρες, ὁ ὑπόλοιπος χρόνος ἀναλογεῖ στὶς ἑορταστικὲς ἡμέρες καθὼς καὶ στὶς ἀσχημες καιρικὲς συνθήκες. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει πληθώρα τοπικῶν ἁγίων, ποὺ μαζὶ μὲ τὶς Κυριακὲς κάνουν ἕνα σύνολο ἀπὸ 160 ἑορταστικὲς ἡμέρες. Ἐὰν ὑπολογισθῇ καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ χειμῶνος ποὺ δὲν ὑπάρχει ἐργασία, τότε οἱ ἀγρότες τῆς Βουλγαρίας ἐργάζονται κατὰ μέσον ὄρο 120 ἡμέρες τὸν χρόνο». ³

Αὐτὴ εἶναι μόνον μία πλευρὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θρησκείας στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν. Ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς μεθόδου τοῦ Max Weber μπορεῖ νὰ προβληθῇ ἐπίσης ἡ αἰτιώδης σχέση μετὰ τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος τοῦ ὀρθόδοξου καὶ τοῦ *τυχοδιωκτικοῦ καπιταλισμοῦ*, ποὺ παρέμεινε ἡ μοναδικὴ μορφή καπιταλισμοῦ στὴν Ἀνατολή. Ἄν ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὰ αἷτια αὐτοῦ τοῦ ἀσυνήθιστου φαινομένου, τότε δίδεται σὰν ἀπάντηση ἡ σχετικὴ μὲ τὶς ἀσιατικὲς θρησκευτικὲς αἰρέσεις διαπίστωση τοῦ Max Weber: «Ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς Ἀνατολῆς ἀπουσιάζει τὸ σημαντικώτερο: ἡ ὀρθολογικὴ οὐδετεροποίηση τοῦ ἐπιτετιώδους χαρακτῆρος τῆς δραστηριότητος τοῦ καπιταλιστοῦ, καθὼς καὶ ἕνα σύστημα ὀρθολογικῆς ἐγκόσμιος ἠθικῆς τῆς δράσεως, ποὺ τὴν εἰσήγαγε στὴ Δύση ἡ «ἐνδοκοσμικὴ ἄσκησις» τοῦ προτεσταντισμοῦ». ⁴ Ἡ ἀπεριόριστη κερδοσκοπικὴ ἀπληστία τοῦ ὀρθόδοξου καπιταλιστοῦ ἱκανοποιεῖται μὲ ὅλα τὰ μέσα. Ἀπουσιάζει ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ἡ ἀσκητικὴ διαγωγή. Ἔτσι, δὲν ὑπάρχει καμμιά χριστιανικὴ ἐπιρροὴ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου ζωῆς.

Ἔτσι ἀκολουθεῖ ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τὸν δρόμο τῆς μέσα στὸν ὀρθόδοξο κόσμῳ, χωρὶς ἠθικὲς ἀρχές, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν τυχοδιωκτικὸ καπιταλισμὸ. Καὶ ἡ περίπτωση αὐτὴ δείχνει τὶς συνέπειες τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐξοκοσμικῆς ἀσκητικῆς σὲ βῆρος τῆς ἐνδοκόσμιας. Μιὰ σύγκριση τῆς κοινωνικο-ἠθικῆς διδασκαλίας τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἀσκητικῆς τῆς δράσεως μὲ τὶς ἀρχές τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ μᾶς δείχνει πολλὰς ὁμοιότητες στὸν τομέα τῆς ἐργασίας καὶ

τοῦ ἐπαγγέλματος, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸν τομέα τοῦ βιοπορισμοῦ καὶ τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου. Τὴν πεποίθηση τοῦ ποурταντισμοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον «διαχειριστὴς τῶν ἀγαθῶν ποὺ τοῦ προσφέρονται μὲσω τοῦ Θεοῦ» ⁵ τὴ βρίσκουμε καὶ στοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, στὸν Μέγα Βασίλειο ⁶ καὶ στὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. ⁷ Οἱ τελευταῖοι ὑποστηρίζουν ἐπίσης τὴν ἀποψη—ποὺ γιὰ τὸν ποурταντισμὸ ἀποτελεῖ βεβαιότητα—ὅτι ὁ Θεὸς εὐλογεῖ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, ποὺ πρέπει νὰ θεωροῦνται σὰν δῶρα Του. ⁸ Σὰν ἐπιχείρημα κατὰ τὸν ἀπόψεων τῶν Ὀρθοδόξων «ἀσκητῶν», ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐνδοκοσμικὴ ἀσκητικὴ τῆς Δύσεως σὰν «ἄλιστοιχὸν», εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόλαυση τοῦ πλούτου καὶ τὴν πολυτέλεια ἐν συγκρίσει μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὰ ἀγαθὰ ὀνομάζονται γι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀγαθὰ, γιατί μ' αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κἀν καλὸ ἢ περιουσία δὲν εἶναι ἰδιοκτησία, ⁹ γράφει ὁ Χρυσόστομος, ποὺ ἔτσι συμφωνεῖ μὲ τοὺς εὐσεβιστὲς τῆς Δύσεως ποὺ ἀπορρίπτουν κάθε προσωπικὴ ἀπόλαυση τῶν καρπῶν τοῦ πλούτου. ¹⁰ Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀπορρίπτεται κατηγορηματικὰ ἡ πολυτέλεια. ¹¹ Βέβαια, ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ διαφορὲς σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλίαν περὶ ἐργασίας καὶ τῆς ἀντιλήψεως περὶ ἐπαγγέλματος, μετὰ τῶν ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ θέλουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ κοινωνικὴ ἠθικὴ. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἐξηγοῦνται π.χ. ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀπέβλεπε στὴ δημιουργία μιᾶς *θετικῆς* ἠθικῆς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς χρήσεώς της. Πιὸ πολὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν κάθε εἶδους ἀδικία ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀπληστία καὶ φιλαργυρία. Αἷτια γι' αὐτὸ ἦταν πὼς ζοῦσε σὲ μιὰ κοινωνία μὲ ἄνιση κατανομή τῶν ἀγαθῶν, μὲ τὸν πλοῦτον σὲ λίγα χέρια, μὲ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν οικονομικὰ ἀδυνάτων. Ἡ μεγάλῃ φτώχεια ποὺ χαρακτηρίζε τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του ¹² ἐξηγεῖ, ἐπίσης, γιατί ἀνούφωσε σὲ βασικὴ ἀρετὴ τὴν ἐλεημοσύνη ¹³—σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ.

5. *GAZRS*, I, σ. 189 κέ. Βλέπε ἐπίσης, ἐνθ' ἄν., σελ. 176.

6. Βλέπε καὶ *P.G.* 31, 276 κέ. Πρβλ. ἐπίσης *P.G.* 31, 288.

7. Βλέπε π.χ. *P.G.* 58, 558.

8. *GAZRS*, I, σ. 180.

9. *P.G.* 62, 556.

10. *GAZRS*, I, σ. 166-167.

11. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ προσέξουμε μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα σύγκριση μετὰ *GAZRS*, I, σ. 167 & 190 καὶ *P.G.* 62, 259-260.

12. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν πλουσίων καὶ τῶν φτωχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βλέπε *P.G.* 60, 97 καὶ *P.G.* 58, 630 (Ἰωάννης Χρυσόστομος).

13. Βλέπε καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ Plassmann O., *Das Almosen bei Johannes Chrysostomos*, Münster 1961.

1. *Ithaka, der Peloponnes und Troja*, Darmstadt 1963 (νέα ἐκδόσις), σ. 43.

2. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κομμουνισμοῦ στὴ Σερβία καὶ στὴ Βουλγαρία ἄλλαξε φυσικὰ αὐτὴ ἡ κατάστασις.

3. *Religion und Wirtschaft*, σελ. 363.

4. *GAZRS*, II, σ. 372.

Αυτό που ο Max Weber προσπάθησε να αποδείξει ήταν ότι, *παρ' όλη* την «άντιμαμωνική» διδασκαλία του, ο άσκητικός προτεσταντισμός γέννησε τον οικονομικό όρθολογισμό, γιατί «βράβευσε» τα άσκητικά όρθολογικά κίνητρα.¹ Ο Max Weber μέσω της μεθόδου του μās έκανε να καταλάβουμε πώς καθάρωσε στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο να επιβληθί ή άπληστία, *παρ' όλο* τόν άγώνα που έκανε ο μεγαλύτερος Πατέρας της 'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας, ο 'Ιωάννης ο Χρυσόστομος, έναντίον της άπληστίας και της φιλαργυρίας, καθώς και πώς σε μία όρθόδοξη χώρα σαν την 'Ελλάδα μπορούν να συνυπάρξουν τόσο έντονα ή *φτώχεια* και ή *πολυτέλεια*. Η άπάντηση είναι ή εξής: στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο άπουσiαζε τó σημαντικότερο, τó άσκητικό όρθολογικό κίνητρο. Με την έγκατάλειψη του κόσμου υπέρ μιας παθητικής εξοκοσμικής άσκητικής στον 'Αθω ξέχασαν οι όρθόδοξοι χριστιανοί τόσο την κοινωνική τους ήητικ ήσο και την κοινωνική διδασκαλία τών μεγάλων Πατέρων της 'Εκκλησίας τους. Οι εκπρόσωποι του άσκητικού προτεσταντισμού αναγνώρισαν τούς κινδύνους του πλούτου,² αλλά *παρ' όλο* αυτά καταδίκασαν τή φτώχεια³ και άρχισαν άγώνα όχι κατά της όρθολογικής οικονομίας, αλλά κατά της παράλογης χρήσεως της ιδιοκτησίας.⁴ Αντίθετα, ή εξοκοσμική παθητική άσκητική *άνωφάνει τή φτώχεια σε άρετή*⁵ και μ' αυτόν τόν τρόπο δίνει στον τυχοδιωκτικό καπιταλισμό τó άλλοτι της έλεημοσύνης⁶ και τó άφνει ήλεύθερο τόν δρόμο για μιά παράλογη και άλληλητη χρήση της ιδιοκτησίας.

Η παράλογη όμως χρήση της ιδιοκτησίας έμπόδιζε τή γένεση συγχρόνων έπιχειρήσεων στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο· γιατί βασικά ή οικονομική έπιχειρήση στηρίζεται στον ύπολογισμό και στον όρθολογικό προγραμματισμό. Ο τελευταίος όμως είναι ή βασική ένδειξη όλων τών ειδών της όρθολογικής οικονομίας. Ο Max Weber αναφερόμενος στην όρθολογική οικονομία ένοιεί ένα οικονομικό προγραμματισμό,⁷ που γι' αυτόν θά ήταν κατάλληλος ή πουριτανική όργάνωση της

έργασίας και ο πουριτανικός καπιταλισμός, σαν φορείς ήθους μās όρθολογικής άσκητικής έπιχειρήσεως.⁸ Για έναν τέτοιο προγραμματισμό είναι άκατάλληλοι τόσο ο τυχοδιωκτικός καπιταλισμός όσο και ή συναισθηματική θρησκευτικότητα, γιατί όρθολογική οικονομία σημαίνει άντικειμενική και συστηματική *όργάνωση*.⁹ Δεν είναι λοιπόν σύμπτωση ότι οι μεγαλύτερες δυσκολίες για τήν έκβιομηχάνιση της 'Ελλάδος προέρχονται από τήν έλλειψη ενός όρθολογικού οικονομικού προγράμματος και μās όρθολογικής όργάνωσης τών έπιχειρήσεων.

Υπάρχουν βέβαια 'Ελληνες έπιστήμονες που αποδίδουν τήν εϋθνή για τήν οικονομική καθυστέρηση της χώρας, στις ιστορικο-πολιτικές της εξελίξεις. 'Οτι δέν μπορεί να θεωρησiη κανείς *μόνον* αυτές σαν τή μοναδική αίτια για τήν άρνητική οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, τó αποδεικνύει και ο Max Weber, διαπιστώνοντας ότι οι προτεστάντες, σαν κυρίαρχη ή σαν ύποτελής τάξη, σαν πλειονότης ή σαν μειονότης, έδειξαν μιά ιδιαίτερη τάση για τόν οικονομικό όρθολογισμό, πράγμα που δέν παρατηρήθηκε και δέν παρατηρείται στους καθολικούς *ούτε* στη μία *ούτε* στην άλλη περίπτωση. Η βάση της διαφορετικής συμπεριφοράς πρέπει λοιπόν να άναζητηθί στην πνευματική τοποθέτηση τών ανθρώπων και όχι στην ιστορικο-πολιτική εξέλιξη της μās ή της άλλης κοινωνίας.¹⁰

Τόσο ή 'Ελλάδα όσο και οι ύπόλοιπες όρθόδοξες χώρες δέν έχουν τις προϋποθέσεις για τή γένεση συγχρόνων καπιταλιστικών οικονομικών έπιχειρήσεων, γιατί *άπουσiαζε* από τούς όρθόδοξους ή όρθολογική άντικειμενοποίηση τών τυχοδιωκτικών τάσεων τών έπιχειρηματιών, καθώς και ένα *σύστημα* όρθολογικής έγκόσμους οικονομικής ήθικης. Έτσι εξηγείται και τó γιατί δέν υπάρχει στην 'Ελλάδα σχεδόν καμιά αξιόλογη *κοινωνική πολιτική*. Σχετικά με αυτό τó θέμα ενδιαφέρουσα είναι ή παρατήρηση ότι, π.χ., ή 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία και οι εκπρόσωποι της άντιπροϊόνου δόσης χαρακτηρίζουν τήν 'Ορθοδοξία σαν άντικοινωνική, τονίζοντας ότι ή 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία έχει πετύχει ήδη πολλά στον τομέα της *κοινωνικής προνοίας*. Ξεχνούν όμως ότι μιά άνεπτυγμένη κοινωνία δέν δίνει *έλεημοσύνη*, αλλά *άσκει κοινωνική πολιτική*. Η στάση αυτή της 'Εκκλησίας άποδεικνύει ταυτόχρονα τή συναισθηματική θρησκευτικότητα τών όρθόδοξων λαών, που λαμβάνουν ύπ' όψη τά κοινωνικά προβλήματα από τή συναισθηματική τους πλευρά (έλεημοσύνη) και όχι από τή συστηματική ή όρθολογική τους πλευρά (κοινωνική πολιτική). Οι μεγάλες έπιτεύξεις της 'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας στον τομέα κοινωνικής

1. *GAZRS*, I, σ. 165, ύποσημ. 3.
2. Βλέπε π.χ. *GAZRS*, I, σ. 196-197.
3. «Τό να θέλεις να είσαι φτωχός είναι τó ίδιο σαν να θέλεις να είσαι άρρωστος» (*GAZRS*, I, σ. 177). Βλέπε, επίσης, ένθ' άν., ύποσημ. 2.
4. *GAZRS*, I, σ. 190.
5. *GAZRS*, I, σ. 192. Η πίεση για άποταμίευση προέρχεται επίσης κι από τó ότι ή *καταπολέμηση* της πολυτέλειας οδηγεί στον περιορισμό της καταναλώσεως, ιδιαίτερα μάλιστα της πολυτελούς καταναλώσεως (έν' αυτού *GAZRS*, I, σ. 190).
6. Βέβαια ο 'Ιωάννης Χρυσόστομος σαν εκπρόσωπος της ένεργου άσκητικής συνιστά τήν έλεημοσύνη (βλέπε σ. 36, ύποσημ. 12 και 13). «Κάθε άνθρωπος, που ύποφέρει, έχει τó δικαίωμα να βοηθηθί» (*P. G.* 48, 989-990 και 63, 88).
7. Έπ' αυτού βλέπε τó 2ο Κεφάλαιο του πρώτου τόμου του έργου: *Wirtschaft und Gesellschaft* (soziologische Grundkategorien der Wirtschaften, *WuG*, I, σ. 31-121).

8. *GAZRS*, I, σ. 181 και 182, ύποσημ. 2.
9. *GAZRS*, I, σ. 544.
10. *GAZRS*, I, σ. 23.

προνοίας καὶ ἡ θετικὴ τῆς στάσις ἀπέναντι στὴν ἐλεημοσύνη δείχνουν βέβαια ὅτι ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα συμπεριλαμβάνεται στὸ λυτρωτικὸ τῆς ἔργου.¹ Πρόκειται, ὁμῶς, ἐδῶ ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρὰ γιὰ τοὺς καρποὺς τῆς ἐνεργητικῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν παθητικὴν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἰδιαίτερα σήμερα, ἡ κοινωνικὴ δραστηριότης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στερεῖται συστηματικῆς καὶ κεντρικῆς ὀργανώσεως.

Ἡ συναισθηματικὴ θρησκευτικότης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας—ποὺ πάντοτε ἦταν στενὰ δεμένη μὲ τὸ κράτος² καὶ παρέμεινε—δὲν μπόρεσε νὰ συμβάλῃ στὴν ὀρθολογικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι στενὰ δεμένο τὸ γεγονός ὅτι, στὴ μοναδικὴ ἐλεύθερη ὀρθόδοξη χώρα, στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀντικειμενικὴ ὀργάνωσις εἰδικευμένων δημοσίων ὑπαλλήλων συναντᾷ πολλὰς δυσκολίας. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα κυριαρχεῖ ὁ νεποτισμὸς ἀντὶ μιᾶς ὑπευθύνου κατανομῆς τῶν θέσεων καὶ ἐξαρτᾷ τοὺς ὑπαλλήλους ἀπὸ πρόσωπα καὶ τὴν πολιτικὴν. Ἐτσι στερεῖται ὁ ὑπαλληλικὸς κόσμος μιᾶς ἠθικῆς ποῦ, κατὰ τὸν Max Weber, μπορεῖ νὰ μεταβάλῃ τὸν δημόσιο ὑπάλληλο σὲ δυναμικὸ στοιχεῖο τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ.³

VI

Ὁ René König⁴ παρατηρεῖ πολὺ σωστὰ ὅτι ὁ καλβινιστὴς δὲν ἀναμένει μὲ ταπεινότητα τὴ λύτρωσή του, ἀλλὰ τὴν ἐπιδιώκει ὁ ἴδιος μὲ βάση μιᾶ διαρκὴ «συστηματικὴ αὐτοκριτικὴ».⁵ Ἐτσι προβάλλεται μιᾶ ἰδεώδης σύνθεσις πράξεως καὶ αἰσθήματος ἐθύννης, ποὺ μετέβαλε τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ σὲ οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη,⁶ δημιουργώντας μέσα στὸν κόσμον καὶ γιὰ τὸν κόσμον μιᾶ «ἀριστοκρατία ἐκλεκτῶν ἀγίων».⁷ Ἀντίθετα, ἡ παθητικὴ ἀνατολικο-εκκλησιαστικὴ ἐξωκοσμικὴ

ἀσκητικὴ δὲν μπόρεσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιᾶ ὑπεύθυνη δραστηριότητα καὶ οὕτε νὰ προσφέρῃ μιᾶ ἐγκόσμια ἀριστοκρατία ἐκλεκτῶν ἀγίων. Στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸ χῶρον ἀποτυπώσαν «τὰ ψυχολογικὰ κίνητρα» ποὺ ρυθμίζουν τὴ διαγωγή τῶν ἀτόμων μὲ βάση μιᾶ ὑπεύθυνη ἠθικὴ.⁸ Ὁ ὀρθόδοξος χριστιανὸς δὲν εἶναι ἀναγκασμένος νὰ πετύχῃ μόνος του τὴ σωτηρία του, δεδομένου ὅτι τοῦ τὴν ἐγγυᾶται ἡ Ἐκκλησία, ποὺ τοῦ τὴ «χαρίζει» μὲ τὰ μυστήρια τῆς.⁹ Συχνὰ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία χρησιμοποιοῖ τὸ ἐπιχειρημα ὅτι αὐτὴ μόνη τῆς μπορεῖ νὰ διεισδύσῃ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τὴ δύναμη τῆς σωτηριακῆς τῆς ζωῆς, καθὼς καὶ ὅτι γιὰ τοῦτον τὸν λόγον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τῆς καταλογισθῇ μομφὴ γιὰ παραμέλησις κοινωνικῶν καὶ κοινωνικο-ἠθικῶν προβλημάτων.

Ἡ ἀρχὴ: «βοήθησε τὸν ἑαυτὸ σου γιὰ νὰ σὲ βοηθήσῃ ὁ Θεός»¹⁰ δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους. Ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνας κυριακῶς Χριστιανισμὸς, μονιμοποίηση καὶ σταθεροποίηση τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος, καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ φαινομένου «τοῦ ξεμαγέματος τοῦ κόσμου»,¹¹ ποὺ εἶναι ἀδύνατο χωρὶς τὴν ὀρθολογικοποίηση τοῦ καθημερινοῦ βίου. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ στίς περιπτώσεις ὅπου τὸ ἄτομο δὲν κατορθώνει νὰ ἐπιβληθῇ στὴν κοινωνία μὲ βάση τὶς προσωπικῆς του ἀρχὲς ζητᾶται καὶ βρῖσκει τὴ μοναξιά καὶ τὴν ἀπομόνωσι. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πολλὰς φορὲς ἡ δημιουργία ἐνὸς καλογερισμοῦ κακῆς ποιότητος, καθὼς καὶ ἡ ποσοτικὴ αὔξησις τοῦ μοναχισμοῦ ποὺ συνεπάγεται τὴν «καθημερινοποίηση θρησκευτικῶν χαρακτηριστῶν».¹² Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μὲ ὅλες του τὶς συνέπειες τὸ συναντοῦμε στὸ Βυζάντιον.¹³ Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁμῶς ἀνυψώνεται σὲ ἀρετὴ ἡ ἄρνησις τοῦ ἀνθρώπου νὰ συμμετάσχῃ μὲσω τῶν πράξεων του στὴν ἀνθρωποποίηση τῆς κοινωνίας. Ἐνας Ἑλληνας μοναχὸς γράφει, π.χ., τὸ 1961, κι ὄχι βέβαια στὴ βυζαντινὴ ἐποχῇ, ὅτι γιὰ τὸν ὀρθόδοξο μοναχισμὸ τὸ μοναδικὸ ἰδανικὸ εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ἡ Βασιλεία του. Ταυτόχρονα ἐπιτίθεται κατὰ τὸν δυτικὸν κόσμον λόγῳ τῆς «δραστηριότητός» του καὶ λόγῳ τῆς «θεοποιήσεως» τῆς ἐργασίας. Πιὸ συγκεκριμένα, μιᾶ μὲ ὑπερηφάνεια γιὰ τὸ ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ καλύτεροι μοναχοὶ τῆς Ἄνα-

8. *GAZRS*, I, σ. 86.

9. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδρασις τῶν μυστηρίων, βλέπε *GAZRS*, I, σ. 114 κέ. καὶ σ. 144, ὕποσημ. 1.

10. *GAZRS*, I, σ. 111.

11. Γιὰ τὸ θρησκευτικο-ιστορικὸ φαινόμενο τοῦ ξεμαγέματος τοῦ κόσμου, βλέπε τὶς ἐργασίαι τοῦ Weber: *Wirtschaftsethik der Weltreligionen*. Γιὰ τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ, βλέπε *GAZRS*, I, σ. 114 καὶ 156, ἰδιαίτερα σ. 158. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ τυχοδιωκτικοῦ καπιταλισμοῦ μὲ τὴ μαγεία μιᾶ ὁ Max Weber στὸ *GAZRS*, II, σ. 372.

12. Βλέπε ἐπ' αὐτοῦ τὶς ἀπόψεις τοῦ Max Weber στὸ *WuG*, I, σ. 142, κέ.

13. Savramis, D., *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiben/Köln 1962, καὶ μάλιστα σ. 52 κέ. καὶ 58 κέ.

1. Βλέπε καὶ P. G. 60,750: 49, 293 καὶ 58, 510. Ἀντίθετα ὁ Μέγας Βασίλειος (P. G. 31, 300 καὶ 32, 1265) στρέφεται κατὰ τῆς καταρήσεως τῆς ἰδέας τοῦ *redemptio animi* μὲ τὴν προσφορὰ ἐλεημοσύνης. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τῶν μοναχῶν μὲ τὴν περὶ σωτηρίας ἰδέαν, βλέπε: Savramis D., *Zur Soziologie des byzantinischen Monchtums*, Leiben/Köln 1962, σ. 25. Γιὰ τὸν διαφοροτικὸν χαρακτῆρα ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα σὰν μέσο σωτηρίας, βλέπε *WuG*, I, σ. 323 κέ..

2. Γιὰ μιᾶ πληρέστερη κατανόησι τῆς ἰδιαζούσης ἐξελίξεως τῶν σχέσεων μεταξὺ κράτους καὶ Ἐκκλησίας στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸ χῶρον θὰ ἔπρεπε νὰ μελετηθῇ κανεὶς ὀρισμέναι παρατηρήσεις τοῦ Max Weber γιὰ τὴν «θεοποίησι» τοῦ δημουργήματος» (βλέπε ἐπ' αὐτοῦ *GAZRS*, I, σ. 154, ὕποσημ. 3, 173-174, ὕποσημ. 3 καὶ 187-188).

3. *WuG*, I, σ. 561.

4. *Die grossen Deutschen*, ἐνθ' ἄν., σ. 417.

5. Ἐπ' αὐτοῦ, πρβλ., *GAZRS*, I, σ. 110-111 καὶ σ. 162-163.

6. Ἐπ' αὐτοῦ π.χ. *GAZRS*, I, σ. 189 κέ.

7. *GAZRS*, I, σ. 104-105.

τοῦ δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ φανοῦν χρήσιμοι στὴν κοινωνία, καὶ ἀναφέρει περιφρονητικὰ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν μοναχῶν τῆς Δύσεως.¹

Ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν κόσμο· ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του γάνει τὴν ἀσκητικὴ ἀπὸ τὸ ὀπτικό του πεδίο. Αὐτὸ βέβαια δὲν μένει χωρὶς συνέπειες, ποὺ μπορούμε νὰ ἀνακαλύψουμε καὶ στὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ ἐργάζεται γιὰ νὰ διαμορφώσει τὸν ἄνθρωπο σὲ *προσωπικότητα* καὶ νὰ φέρῃ *τάξη* στὴ ζωὴ του.² Αὐτὸ ἐπέδρασε στὸν χαρακτήρα τῶν χωρῶν ποὺ γνώρισαν αὐτὴ τὴν ἀσκητικὴ. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὁμως προσπαθεῖ νὰ ἐπιδράσῃ στοὺς ἄνθρώπους μόνον μέσω τῆς μυστηριακῆς ζωῆς. Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ διαφοροποίησι μεταξὺ *διδασκαλίας* καὶ *διαγωγῆς*, ὅπως προβάλλεται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ στὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγοῦδι. Ἀπὸ τὴ μιὰ, ἡ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀρνεῖται τὸν κόσμο.³ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, διακρίνουμε στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι τὴ ζωτανὴ κατάφραση τῆς ζωῆς.⁴ Τοῦτο ἐκφράζεται καθαρά στὸ ἐπόμενο τραγοῦδι:

*Χαρήτε, νιοί, χαρήτε, νιαῖς, κὶ ἡ ἡμέρα ὀλοβραδιάζει
καὶ ὁ Χάρος τὶς ἡμέραις μας μιὰ μιὰ τὶς λογαριάζει.
Τράβα τὸ χορὸ κ' ἄς πᾶν,
μαύρη γῆς θεὰ μᾶς φάη...
Τούτ' ἡ γῆς ποὺ τὴν κατοῦμε,
ὄλοι μέσα θεὰ μοῦμε...
Τούτ' ἡ γῆς ποὺ θὰ μὲ φάη,
βάρτε τὴν μὲ τὸ ποδάρι.⁵*

Ἄκουσμα θὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ τὴν πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ (15,32), ὅπου ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρει τὰ λόγια τοῦ Μενάνδρου: ἀφήστε μας νὰ φῶμε καὶ νὰ πιοῦμε, γιατί αὐριο θὰ εἴμαστε νεκροί, γιὰ νὰ δεῖξῃ ὅτι ἡ πίστη τῶν Κορινθίων στὴν ἀνάσταση ἔχει χαθῆ. Ἡ *διαγωγή* αὐτὴ δὲν συμβιβάζεται μετὰ κομμὰ ἀσκητικῆ· οὔτε καὶ μετὰ τὴν προσπάθεια γιὰ συστηματικὴ καὶ υπεύθυνη ζωὴ. Ἀκόμη, ἡ διαγωγή αὐτὴ δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μετὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ θρησκευτικότης τῶν ὀρθοδόξων λαῶν—ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα σὲ πολλὰς ὀρθόδοξες χώρες, ἰδιαιτέρα στὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀδιάλειπτη καὶ ἔντονη—διατηρήθηκε σάν καθαρά λαϊ-

κὴ θρησκεία, ποὺ συχνὰ βυθίζεται σὲ προλήψεις⁶ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαμορφώσῃ τὸ *ἄτομο* σὲ προσωπικότητα. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ κόσμου ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ καὶ ἡ παραίτησή της ἀπὸ τὴ δραστηριότητα γιὰ τὴ διαμόρφωσή του ἐνίσχυσαν τὴ *μονόπλευρη* λαϊκὴ θρησκευτικότητα, ποὺ ἐπιδιώκει μὲ κάθε τρόπο μιὰ *εὐτυχησμένη ζωὴ*. Αὐτὸ ὅμως δὲν κατορθώνεται μὲ τὸ νὰ ρυθμίσῃ κανεὶς μεθοδικὰ τὴ ζωὴ του,⁷ ἀλλὰ μὲ τὴν ἐκπλήρωση θρησκευτικῶν υποχρεώσεων καὶ τύπων ποὺ ὑποδεικνύονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἐνα ἀκόμη ἀποτέλεσμα τῆς συναισθηματικῆς αὐτῆς θρησκευτικότητος εἶναι ἡ *εὐαισθητοποίηση* τῆς *συνειδήσεως*, ποὺ μπορεῖ νὰ κἀνῃ ἕναν πλοῦσι «Ἑλλῆνα νὰ δώσει, πᾶνω στὸν ἔνθουσιασμό του, σ' ἕναν φτωχὸ ἕνα μεγάλο ποσό, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ νὰ μὴ τοῦ εἶναι συνειδητὸ ὅτι ἡ πληρωμὴ τῶν φόρων εἶναι ἠθικὸ καθῆκον.

Στὴν Ἑλλάδα, οἱ ἀρνητικὲς κοινωνιολογικὲς συνέπειες τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κόσμου δειλονται καὶ στὸ ὅτι ἡ ἀσκητικὴ *τάξη*⁸ σάν κοινὸ φαινόμενο ἐφανίσθηκε ἐδῶ πολὺ ἀργά. Ἡ ἀστικοποίηση τῆς Ἑλλάδος ὁμως ἔχει προχωρήσει ἀρκετὰ, μὲ ἀποτέλεσμα:

1. μιὰ «νεοελληνικὴ χριστιανικὴ κίνηση», ποὺ ἔχει πολλὰς ὁμοιότητες μετὰ τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ καὶ ποὺ φορεῖς της εἶναι οἱ «λαϊκοὶ» καὶ ὄχι ὁ κλήρος,
2. ἀναζωπύρωση τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς ἄρνησεως τοῦ κόσμου,
3. τὴν «κοσμικοποίηση».⁹

Τὰ τρία αὐτὰ φαινόμενα ἐπιτρέπουν τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: πρῶτο, ὅτι εἶναι *δυνατὴ* μιὰ ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ στὰ πλαίσια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, γιατί δὲν ἀντιπαρατίθεται στὴν *οὐσία* τῆς Ὁρθόδοξιας· δεύτερο, ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἐμποδίζει πάντοτε τὴν ὀρθολογικὴ διαμόρφωση τοῦ τρόπου ζωῆς· τρίτο, ὅτι ἡ κοσμικοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴ *μονόπλευρη* πνευματικοποίησι τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Συστηματικώτερη μελέτη τῶν τριῶν αὐτῶν φαινομένων θὰ ὠδήγησε σὲ πολὺ ἐνδιαφέρουσες κοι-

1. Πρβλ. Χατζημιχάλης, Νεκτάριος: «Ὁ Ὁρθόδοξος μοναχισμὸς καὶ ὁ σύγχρονος κόσμος» εἰς *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 44 (1961), σ. 324 καὶ 325.

2. *GAZRS*, I, σ. 117-118.

3. Βλέπε καὶ *GAZRS*, I, σ. 568 καὶ 571.

4. Ἐπ' αὐτοῦ, βλεπε Platis, El., «Die neugriechische Volksdichtung» εἰς *Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker*, Südosteurop. Jahrbuch 6 (1962), σ. 55.

5. Πολίτης, Ν., *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγοῦδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήναι 1932, σ. 233, καθὼς ἐπίσης Platis, El., ἐν' ὄν., σ. 57.

6. Ἐπ' αὐτοῦ πρβλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Max Weber γιὰ τὸν ρόλο ποὺ παίζει ὁ ἀντιορθολογικὸς κόσμος τῆς *μαγείας* σάν ἐμπόδιο γιὰ τὴν μεθοδικὴ ὀργάνωσι μιᾶς ὀρθολογικῆς ἐνδοκόσμιας ζωῆς (*GAZRS*, II, σελ. 370-371).

7. Στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸ χῶρο δὲν βρισκόμεν ἕνα εἶδος ἀσκητικοῦ ὀρθολογισμοῦ ποὺ δὲν μπορούσε νὰ συγκρηθῆ μὲ τὸν ἀσκητικὸ προτεσταντισμὸ.

8. Ἐπ' αὐτοῦ *GAZRS*, I, σελ. 192, ὑπόσημ. 2. Ἐκεῖ ἡ διαπίστωση τοῦ Bernstein: «Ὁ ἀσκητισμὸς εἶναι μιὰ ἀσκητικὴ ἀρετὴ», σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Weber (ἐν' ὄν., σ. 192-193) γιὰ τὴν δημιουργίαν κεφαλαίου μέσω ἀσκητικῆς ὑποχρεωτικῆς ἀποταμιεύσεως.

9. Δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὴν «κοσμικοποίηση» σάν ἕνα ἀρνητικὸ φαινόμενο. Πιστεύω ὅτι ἡ «κοσμικοποίησι» συντελεῖ ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀνανέωση καὶ στὴ δυναμοποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ωνιολογικο-θρησκευτικῆς ἔρευνας. Ἐδῶ θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ σημειώσω τὰ ἐξῆς: Ἡ ἄποψη τοῦ Max Weber, ὅτι μία ὀρθολογικὴ μεταφυσικὴ καὶ μία θρησκευτικὴ ἠθικὴ προϋποθέτουν τὴ συμμετοχὴ τῶν μὴ κληρικῶν—δηλαδὴ τῶν λαϊκῶν¹—διαπιστώνεται καὶ στὴν Ἑλλάδα. Οἱ λαϊκοὶ ἔχουν ἐδῶ, μὲ βάση τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις μὲ τοὺς κληρικούς. Ἔτσι ἔγιναν οἱ λαϊκοὶ μοναδικοὶ φορεῖς μιᾶς ἀφυπνίσσεως καὶ ἀναζωπυρρίσεως τῆς χριστιανικῆς ζωῆς στὸν κόσμον καὶ γιὰ τὸν κόσμον. Δυστυχῶς δὲν μποροῦ νὰ ὑποστηρίξω αὐτὴ τὴν ἄποψη μὲ λεπτομέρειες, γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἐιδικὴ ἔρευνα. Θέλω ὅμως νὰ τονίσω ὅτι μία κοινωνιολογικο-θρησκευτικὴ ἔρευνα τῆς «νεοελληνικῆς χριστιανικῆς κινήσεως», ποῦ φορεῖς τῆς εἶναι οἱ λαϊκοί, μὲ βάση τὶς ἔρευνες τοῦ Max Weber, θὰ μᾶς ἔδειχνε χωρὶς δυσκολίας ὅτι στὴν Ἑλλάδα παρουσιάζεται πλὴρον μία ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ, ποῦ ἐμπνέεται ἀπὸ τὶς θετικὰς ἰδέας μιᾶς ἐνεργῶς ἀνατολικο-εκκλησιαστικῆς ἐξωκοσμικῆς ἀσκητικῆς. Εὐκόλα ἐπίσης διαπιστώνεται ὅτι πολλὰς εἶναι οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν ἐγκόσμια ἀσκητικὴ τῶν χριστιανικῶν κινήσεων τῶν λαϊκῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερον φαινόμενο, τὴν ἀναζωπύρρησιν τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου, μπορεῖ μόνον νὰ πῆ κανεὶς ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τοὺς ἔχουν χάσει κάθε ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Μὲ συνθήματα ὡς: «μοναδικὴ ἐλπίδα γιὰ τὴ χαμένη ἀνθρωπότητα παραμένει ἡ Ὀρθοδοξία, ποῦ ἡ οὐσία τῆς καὶ ὁ πραγματικὸς τῆς χαρακτήρας παρουσιάζονται στὸ Ἅγιον Ὅρος, μεγαλώνουν τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τοὺς φορεῖς τῶν ἐλληνικῶν θρησκευτικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων. Μὲ παράλογα ἐπιχειρήματα πολεμοῦν κάθε λαϊκὸ ποῦ ἀσκεῖ κριτικὴ στὴ σημερινὴ θρησκευτικὴ πραγματικότητα καὶ ποῦ χρησιμοποιεῖ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψιν, χαρακτηρίζοντάς τον «αὐτικὸν» καὶ ἐχθρὸ τῆς Ὀρθοδοξίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δυσκολεῖται ἡ διαμόρφωσις καθημερινῆς ζωῆς μὲ ἠθικὰς βάσεις, ἀφοῦ ἡ ἀναζωπύρρησις τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου δὲν μποροῦν νὰ ἐπιπέσουν θετικὰ τῇ διαγωγῇ καὶ τῇ ζωῇ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ τόσο ἡ ἔλλειψις μεθόδου στὴ ζωὴ ὅσο καὶ ἡ ἔλλειψις ὀρθολογικῆς ρυθμίσεως τῆς δραστηριότητος δυσκολεύουν—ὅπως δείχνουν οἱ ἔρευνες τοῦ Max Weber—τὸν ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου μὲ μιὰ ὑπεύθυνη καὶ ἔμπρακτῃ συμμετοχῇ τῶν χριστιανῶν στὸ λυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὸ τρίτον φαινόμενο, τὴν «κοσμικοποίησιν», θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἀναφερθῶ μόνον σ' ἓνα γεγο-

νός. Τόσο ἡ ἐνδοκόσμια ὅσο καὶ ἡ ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ ὠδήγησαν καὶ πρέπει νὰ ὠδήγηον στὴν «κοσμικοποίησιν». Ἐνῶ ἡ ἐνδοκόσμια ἀσκητικὴ ἀνέλαβε νὰ διαμορφώσῃ καὶ νὰ ἐπηρέασῃ τὸν κόσμον—γράφει ὁ Max Weber—τὰ ἐπιφανειακά ἀγαθὰ τοῦ κόσμου ἐπηρέασαν ὄλο καὶ περισσότερο τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ποτὲ ἄλλοτε στὴν Ἱστορία.² Τὸ ἴδιο ὅμως ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐξωκοσμικὴ ἀσκητικὴ—ὅτι δηλαδὴ, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κόσμου, τὰ ἐπιφανειακά ἀγαθὰ τοῦ κόσμου ἐπηρέασαν ὄλο καὶ περισσότερο τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ποτὲ ἄλλοτε στὴν Ἱστορία. Μὲ μιὰ διαφορὰ: ἐνῶ στὴ Δύση ὁ «κοσμικοποιημένος» κόσμος παρέλαβε ἀξίεις καὶ ἀρετὰς ποῦ εἶναι καρποὶ τοῦ ἀσκητικοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ ποῦ μποροῦν στὸ μέλλον νὰ ἐπιδράσουν θετικὰ, ἀπὸ θρησκευτικὴ ἄποψη, στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει κίνδυνος νὰ καταστραποῦν τὰ πάντα. Ἐπειδὴ στὸν ἀνατολικο-εκκλησιαστικὸ χῶρον δὲν ὑπάρχει παράδοσις μιᾶς μεθόδου γιὰ ὀρθολογικὸ τρόπο ζωῆς μὲ βάση συγκεκριμένους θρησκευτικὰς ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις, μπορεῖ ἡ ἀπομυθοποίησις τοῦ ἀνατολικο-εκκλησιαστικοῦ κόσμου, ποῦ ἀκολουθεῖ τὴν «κοσμικοποίησιν» καὶ τὴ συνάντησιν μὲ τὴ Δύση, νὰ ὠδήγησιν στὸ νὰ θεωρηθῶν ἄχρηστες ὅλες οἱ ἠθικὰς καὶ μεταφυσικὰς ἀξίεις. Ἡ νέα ἀξιολόγησις τῆς ζωῆς, μὲ βάση τὸ χρέμα, τὴν καταναλωσιν καὶ τὸ γόητρο, ἡ ἔλλειψις μεθόδου ζωῆς καὶ συστηματικότητος καὶ ἡ ἄνιστη κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν εἶναι δυνάμεις ποῦ μποροῦν νὰ ὠδηγήσουν στὸ νὰ θεωρηθῇ ἡ θρησκεία περιττὴ, ἂν μάλιστα ἡ σκληρὴ πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου συμβάλῃ στὴν ἐξαφάνισιν καὶ τῆς συναισθηματικῆς θρησκευτικότητος. Ἡ ἀκοινωνικὴ καὶ ἀντικοινωνικὴ στάσις τῆς θρησκείας—δηλαδὴ στὴν περιπτώσιν μιᾶς ἡ κοσμικῆς ἀποξένωσις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας—μπορεῖ νὰ ὠδήγησιν σὲ μιὰ ἀντιθρησκευτικὴ στάσις τῆς κοινωνίας, ὅπως συμβαίνει ἤδη σὲ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες χῶρες—μὲ ἐξαιρέσιν τὴν Ἑλλάδα—ἰδιαιτέρα ὅμως στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Στὴ Δύση ἡ θρησκεία ἐνεργεῖ καὶ ἐπηρεάζει μὲ νέους κανόνες τὸν κόσμον, γιὰ τὴ «κοσμικοποίησιν» σημαίνει ἐκεῖ ἐξανθρωπισμὸ τοῦ κόσμου, ἐπειδὴ ὑποχρῶναι τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ κάθε εἰδὸς κτηδεμονία, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰ ζωὴ ποῦ ρυθμίζεται μὲ βάση τὴν ἠθικὴ τῆς συνειδήσεως καὶ τὴν υπεύθυνη ἠθικὴ. Στὴν Ἀνατολὴ ὅμως ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ἐνὸς «κοσμικοποιημένου» ὀρθόδοξου κόσμου, ὅπου δὲν θὰ ὑπάρχουν οὔτε ἄγιοι, οὔτε ἀκόμη ἄνθρωποι, γιὰ τὴ παράλογη ἰδέα τῆς «ἰσοποιήσεως» τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς φυγῆς ἀπὸ τὸν κόσμον ἐπιδρᾶ ἀφηρημένα, παράλογα καὶ ἀντικοινωνικά. Ὁ κίνδυνος εἶναι μεγάλος, γιὰ τὸ ἄνθρωπον ἐκεῖ γίνεται ἀπάνθρωπος καὶ ἐξελιίσσεται σὲ ἐχθρὸ τῶν συνανθρώπων του. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὴν πε-

1. WuG, I, σ. 260-261.

2. GAzRS, I, σ. 203-204.

ρίπτωση αυτή είναι οι *ορθόδοξες* χώρες που ζουν κάτω από την κυριαρχία του κομμουνισμού.

Εδώ όμως μπαίνουμε σε καινούργιο επιστημονικό χώρο, δεδομένου ότι δεν έχουν διερευνηθεί ακόμη τα θρησκευτικο-κοινωνιολογικά αίτια της επιτυχίας του κομμουνισμού στον ανατολικο-εκκλησιαστικό χώρο.¹ Μου είναι αδύνατο να ασχοληθώ εδώ, έστω και σύντομα, μ' αυτό το θέμα. Θα επιθυμούσα όμως να αναφέρω ότι η συμβολή του Max Weber στην πληρέστερη κατανόηση της ανατολικο-εκκλησιαστικής θρησκευτικότητας, καθώς και η μέθοδός του, μπορούν να βοηθήσουν να πραγματοποιηθεί μία ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη θρησκευτικο-κοινωνιολογική έρευνα σχετικά με τη διάδοση και την επιτυχία του κομμουνισμού σε χώρες που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε σαν *ορθόδοξες*.²

1. Μία έρευνα του είδους αυτού κερδίζει σε σημασία, εάν κανείς αντιμετώπιση την επανάσταση των μπολσεβίκων και τον κομμουνισμό σαν μία μορφή θρησκείας. Μία τέτοια έρμηνεία της Ρωσικής επανάστασης επιδιώκει ο Monnerot, J., *Sociologie du Communisme*, Paris, 1949, Γερμανικά: *Soziologie des Kommunismus*, Köln/Berlin 1952.

2. Είναι λυπηρό ότι ο Max Weber δεν ασχολήθηκε συστηματικά με τη Ρωσία. Νομίζω ότι έγραψε μόνον δύο δοκίμια γι' αυτή την χώρα: 1. «Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland» (Παράρτημα του 22ου Τόμου του *Archiv für Sozialwissenschaften*, 1906) και 2. «Russlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus» (Παράρτημα του 23ου Τόμου, του *Archiv für Sozialwissenschaften*, 1906). Βλέπε επίσης: Weber, Marianne, *Max Weber, ein Lebensbild*, Heidelberg 1950, σ. 756-757.

Σάν αφητηρία θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψη οι σχετικές με την κοινωνική επίδραση της εξωκόσμιας άσκητικής θέσεως του Max Weber, καθώς και οι έρευνές του γιά την επίδραση της θρησκείας στην κοινωνία γενικά. Κατόπιν θα πρέπει να εξετασθούν οι θρησκευτικές προϋποθέσεις των δύο ιδεολογιών που σήμερα συγκρούονται: του κομμουνισμού και του καπιταλισμού. Οί μεταξύ 'Ανατολής και Δύσεως αντιθέσεις θ' αποκτήσουν με τον τρόπο αυτό επικαιρότητα. Μερικές σκέψεις του Max Weber, π.χ., γιά την «ήθική της άδελφοσύνης» σε σχέση με την ορθολογική οικονομία, την αντικειμενικότητα και τις ένδοκόσμιες δυνάμεις,³ θά μᾶς βοηθοῦσαν να βρούμε μία εξήγηση στο έρώτημα: γιατί στο χώρο μιάς 'Εκκλησίας που κηρύσσει τον «κομμουνισμό της αγάπης» μπόρεσε να επιτύχη και να επικρατήση ένας κομμουνισμός *χωρίς αγάπη*. 'Η απάντηση βρίσκεται, ίσως, στο ότι τα περισσότερα κοινωνικοπολιτικά κινήματα στον σοβιετικό χώρο δεν αποτελούν προσπάθεια των ορθόδοξων χριστιανών αλλά των αντιπάλων της 'Εκκλησίας. Στις δυτικές χώρες συμβαίνει το αντίθετο: σ' αυτές, φορείς των αγώνων γιά την κοινωνική *άλλαγή* ήταν πάντοτε πιστοί και εύσυνειδητοί χριστιανοί.⁴

3. *GAZRS*, I, σελ. 544, 548 και 554.

4. Πιβλ. και Benz, E., *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σ. 176.